

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İHVÂN-I SAFÂ RİSALELERİ BAĞLAMINDA FELSEFE-
MATEMATİK İLİŞKİSİ

Sümeyra YUMAK KAYA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Doç. Dr. Tamer YILDIRIM

MAYIS - 2024

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İHVÂN-I SAFÂ RİSALELERİ BAĞLAMINDA FELSEFE-
MATEMATİK İLİŞKİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sümeysra YUMAK KAYA

Enstitü Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

“Bu tez 01/05/2024 tarihinde online olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Muammer İSKENDEROĞLU	Başarılı
Doç. Dr. Tamer YILDIRIM	Başarılı
Doç. Dr. Emrah KAYA	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Sümeyra YUMAK KAYA

01/05/2024

ÖN SÖZ

Bu çalışmanın gerçekleştirilmesinde; tezin her aşamasında değerli bilgilerini benimle paylaşan, çalışmam ve daha birçok konuda sorularımı sabır ile dinleyip kıymetli vaktini ayıran, birçok noktada kolaylık ve üstün bir anlayış sağlayan, kıymetli tez danışmanım Doç. Dr. Tamer YILDIRIM' a teşekkürü borç bilirim ve sonsuz şükranlarımı sunarım. Lisans dönemi ve Yüksek Lisans ders döneminde, İhvân-ı Safâ ile ilgili farklı bakış açılarını bize anlatan, kendisinin bilgi ve tecrübelerinden ziyadesiyle yararlandığım, tavsiyelerini dikkatle dinlediğim, Doç. Dr. Emrah Kaya'ya teşekkürü borç bilirim. Tezimin her satırını sabırla okuduğu için kendisine ayriyeten sonsuz şükranlarımı sunarım. Kıymetli vaktini ayıran ve yapıcı önerilerde bulunan değerli hocamız Prof. Dr. Muammer İskenderoğlu'na şükranlarımı sunarım. Yüksek lisans ders döneminin bana kattığı naif arkadaşım Arş. Gör. Sümeyra Turan'a tez dönemi boyunca desteği ve ilgisiyle yanımda olduğu için teşekkür ederim. Pandeminin getirmiş olduğu sıkıntılar ile hayatıma renk katan, tezimin uzamasında katkısı olan canım kızıma; bunun beraberinde her konuda desteğini benden esirgemeyen, bu hayattaki şansım olan canım annem, babam ve eşime, sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ve son dönemin en can yakıcı soykırımını yaşadığımız böyle bir dönemde şehitlerimize Allah'tan rahmet diliyorum. Ümitsizliğe kapıldığımda varlığına şükrettiğim Gökyüzüne...

Sümeyra YUMAK KAYA

01/05/2024

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	ii
TABLO LİSTESİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: RİSÂLELERDE İHVÂN-I SAFÂ VE MATEMATİK YAKLAŞIMI.	3
1.1. İhvân-ı Safâ ve Risâleler.....	5
1.2. İlimler Tasnifinde Matematiğin Konumu.....	8
1.3. İhvân-ı Safâ Risâlelerinde Matematik İlmine Yaklaşım	14
2. BÖLÜM: İHVÂN-I SAFÂ MATEMATİĞİNİN YANSIMALARI	21
2.1. Birlik-Çokluk.....	21
2.2. Sayı İlmi	25
2.3. Müzik.....	31
2.4. Hareket-Oluşum	36
2.5. Zaman	41
2.6. Astronomi	44
2.7. Altın Oran.....	51
2.8. Ebced-Ahlâk İlişkisi	54
SONUÇ	58
KAYNAKÇA	61
ÖZ GEÇMİŞ	68

KISALTMALAR

Bk. : Bakınız

Vd. : Ve diğlerleri

Çev. : Çeviri

s. : Sayfa numarası

S. : Sayı

Ed. : Editör

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Gezegenler Ait Sayıların Anlatımı	55
---	----

ÖZET	
Başlık: İhvân-ı Safâ Risâleleri Bağlamında Felsefe- Matematik İlişkisi	
Yazar: Sümeyra YUMAK KAYA	
Danışman: Doç. Dr. Tamer YILDIRIM	
Kabul Tarihi: 01/05/2024	Sayfa Sayısı: v (ön kısım) + 68 (ana kısım)
İhvân-ı Safâ, 10. yy. Basra'sında kurmuş oldukları düşünce sistemini <i>Resâilü İhvân-ı Safâ</i> adıyla kaleme almışlardır. Risâlelerinde düşünce sistemini temellendirirken matematiği sabite kabul eden İhvân-ı Safâ, epistemolojik, ontolojik ve kozmolojik sistemini bu temel üzere inşa etmişlerdir. İhvân-ı Safâ; Antik Yunan filozoflarından ve Helenistik gelenekten ilham alarak, felsefi konuları anlamaya ve açıklamaya çalışmış, geleneğin birikimini değerlendirmiştir. İhvân-ı Safâ matematik ve geometride Pythagoras ve Öklid'in, coğrafyada da Batlamyus'un etkilerini kullanarak ilerlemişlerdir. <i>Risâlelerinin</i> dilimize yönelik çevirisi ile İhvân-ı Safâ düşüncesine dair çalışmaların artmasına imkân sağladığını söyleyebiliriz. Bu çalışmalar arasında İhvân-ı Safâ'nın felsefe-matematik ilişkisini ele alan çok az bir çalışmaya rastladık. Bu çalışmayla hedefimiz; İhvân-ı Safâ'nın oluşturmuş olduğu felsefe ve matematik ilişkisini, <i>birlik-çokluk</i> anlayışı ile temellendirdiği sistemini açıklamak amacıyla zihnin evrensel dil olarak kabul ettiği matematik dilinin İhvân-ı Safâ'nın düşünce sisteminde nasıl bir zemin oluşturduğunun izahı üzerinedir. Çalışmamızı kaleme alırken; topluluğun varlık felsefesinin temelini oluşturan sayı ilmini, ilk olarak birlik-çokluk meselesini Pythagoras, Platon, Aristoteles metinlerine yer yer atıflar yaparak ele almaktayım. Konu bağlamında felsefe-matematik ilişkisini belirli çerçevede ele alıp, İhvân-ı Safâ'nın matematik anlayışını; fizik-metafizik-ahlâk ilişkisini nasıl etkilediğini, temellerinin matematiğe nasıl dayandırıldığı hakkında bilgi verilecektir. Nihai noktada günümüzde de sıklıkla kullandığımız astronomi, altın oran ve ebced hesabı ile ilgili bilgilere ahlâk bağlamında yer verilecektir.	
Anahtar Kelimeler: İhvân-ı Safâ, Felsefe, Matematik, Metafizik	

ABSTRACT	
Title of Thesis: The Relationship between Philosophy and Mathematics in the Context of the Treatises of the Ikhwān al-Şafā'	
Author of Thesis: Sümeyra YUMAK KAYA	
Supervisor: Assoc. Prof. Tamer YILDIRIM	
Accepted Date: 01/05/2024	Number of Pages: v (pre text) + 68 (main body)
Ikhwān al-Şafā' documented their thought system, established in 10th-century Basra, under the title "Resā'il of the Ikhwān al-Şafā'". In grounding their thought system in their treatises, Ikhwān al-Şafā' accepted mathematics as a constant. They constructed their epistemological, ontological, and cosmological systems upon this foundation. Drawing inspiration from ancient Greek philosophers and the Hellenistic tradition, Ikhwān al-Şafā' endeavored to comprehend and expound upon philosophical matters while evaluating the accumulation of tradition. They progressed in mathematics and geometry, incorporating influences from Pythagoras and Euclid and from Ptolemy in geography. It can be said that the translation of their treatises into our language has contributed to an increase in studies on the thought of Ikhwān al-Şafā'. Among these studies, we have encountered few that delve into the relationship between philosophy and mathematics in the context of Ikhwān al-Şafā'. Our aim with this study is to elucidate how the mathematical language, recognized by the mind as a universal language, forms the foundation of the philosophical and mathematical relationship established by Ikhwān al-Şafā', grounded in their understanding of unity and diversity. In composing our work, we initially explore the science of numbers, which forms the basis of the group's ontology, occasionally referring to Pythagoras, Plato, and Aristotle's texts to address the issue of unity and diversity. Within this framework, we examine the relationship between philosophy and mathematics and elucidate how Ikhwān al-Şafā''s understanding of mathematics influences physics, metaphysics, and ethics while providing insight into how their foundations are rooted in mathematics. Ultimately, we will integrate information related to astronomy, the golden ratio, and numerical calculations / abjad within the context of ethics, concepts that are frequently utilized in contemporary discourse.	
Keywords: Ikhwān al-Şafā', Philosophy, Mathematics, Metaphysics	

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Tezimiz, onuncu yüzyıl klasik İslam düşünce geleneğinde önemli konuma sahip İhvân-ı Safâ topluluğunun felsefe-matematik arasındaki kurmuş oldukları bağlantıyı bu topluluğun yazmış olduğu elli iki risaleden oluşan eserleri bağlamında betimsel bir tarzda ele almayı kapsamaktadır.

Araştırmanın Amacı

Çalışmamızın amacı; büyük bir siyasi karışıklığın yaşandığı 10. Yy. Basra'sında İhvân-ı Safâ'nın kendine has bir üslupla, kapsamlı bir bilgi ile yazmış olduğu *Risâleler* olarak bilenen *Resâilü İhvân-ı Safâ* eserleri bağlamında matematik anlayışını ele almaktır. *Risâlelerinde* düşünce sistemlerini oluştururken yöntem olarak temelde matematiği sabite olarak kullanmıştır. İhvân-ı Safâ, felsefî birikimini oluştururken tutarlı bir tavır sergilemiştir. Geleneğin birikimini kullanan İhvân-ı Safâ, Antik Yunan filozoflarından, kadim İran kültüründen faydalanarak; felsefî meseleleri kendi bakış açısıyla yorumlamaya çalışmışlardır. Son yıllarda İhvân-ı Safâ ve *Risâleler* ile ilgili çalışmaların çoğalması alandaki boşluğu doldurması bakımından önem arz etmektedir. Bu öneme binaen tezimizdeki hedefimiz; İhvân-ı Safâ'da matematik-metafizik ilişkisini *birlik-çokluk* kavramları, sayı ilmi, hareket oluşumu ve zaman bağlamında ele almaktır. Çünkü; epistemoloji, ontoloji ve kozmolojilerinde kullanmış oldukları matematik aracılığıyla sistemlerini kurdukları için bu konu başlıkları ile izah etmeye çalıştık. Ayrıca matematik-fizik açısından müzik, astronomi, altın oran ve ebced başlıklarını matematiğin bu alanlarla olan sayı-uyum arasındaki bağlantı temelinde ele almaya çalıştık. Böylelikle İhvân-ı Safâ'nın oluşturmuş olduğu zihinsel yapıyı, din ve geleneğin oluşturmuş olduğu semboller ve metafizik alanın soyutluğunu, somut olan matematik ilmi çerçevesinde konuyu değerlendirmeyi uygun gördük. Çalışmamızın problemlerine arka plan oluşturmak amacıyla İhvân-ı Safâ'nın düşünce sisteminde bahsetmiş olduğu Antik dönem Pythagorasçılık ve Platon düşüncesine tarihsel bir metodoloji ile değinilmektedir. Araştırmamızın asıl etki alanı olan *Risâleler* eserinde yöntem olarak kullandığı matematiğin, onların düşünce sistemlerinde nasıl bir öneme sahip olduğu genel hatlarıyla verilecektir.

Araştırmanın Önemi

İhvân-ı Safâ ile ilgili literatürü incelediğimizde birçok çalışmaya rastlamak mümkündür. Yapılan çalışmalar içinde bu çalışmamızın özgünlüğü ise konuyu daha detaylandırarak belirli başlıklar üzerinden epistemoloji, ontoloji ve kozmoloji bağlamında çalışmayı ele almamızdır. Bunlara ek olarak çalışmamız; *Risâlelerin* özü olan İhvân-ı Safâ'nın kullanmış olduğu yöntemin matematiksel oluşu bir sayı sembolizmi olarak nitelendirilebilir mi? *Risâlelerde* hurufiliğin etkisi var mıdır? Yahut kullanmış oldukları bu yöntem bir matematik felsefesine işaret eder mi? Ahlâkın şekillenmesinde matematiğin etkisi nasıl olmuştur? şeklindeki sorulara cevap bulabilmeyi amaçlamıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamız iki ana bölümden ve her bölüm kapsamında yer alan alt başlıklardan oluşmaktadır. Araştırmamızın birinci bölümünde İhvân-ı Safâ topluluğunu ve yazmış oldukları *Risâleleri* hakkında bilgi verilmektedir. Burada ayrıca matematiğin *Risâlelerdeki* konumuna değinilecektir. Akabinde İhvân-ı Safâ'nın yöntem olarak matematiği kullanması ve düşünce sisteminin temeline yerleştirmesi matematik sembolizm midir yoksa matematik felsefesi midir? sorusuna cevap aranmaktadır. İkinci bölümde ise matematik ile fizik-metafizik arasındaki ilişki; birlik-çokluk, sayı ilmi, hareket ve zaman bağlamında ele alınmıştır. Özellikle çalışmanın bu bölümünde Platon'un eserlerinden analogiler ile kıyaslama ve temellendirmeler yapılmıştır. Ayrıca bu bölümde matematiğin fizik âlem ilişkisine özellikle matematikten bağımsız olmayan müzik ilmi üzerinden sayılar ile notalar arasındaki uyuma dikkat çekerek felsefenin müzikle olan ilişkisini, ebced hesabı ve altın oran başlıkları altında temellendirilmeye çalışılmıştır. Sonuç bölümünde ise çalışmanın birincil ve ikincil kaynaklar neticesinde elde edilen verileri ile değerlendirmemize yer verilmiştir.

1. BÖLÜM: RİSÂLELERDE İHVÂN-I SAFÂ VE MATEMATİK YAKLAŞIMI

Varlığı ve yaşadığı dünyayı anlamlandırma çabasında olan insan, somut bir şeylerden hareketle Tanrı-evren kanıtlama sürecini zaman içerisinde soyut ve kesin, rasyonel bilgi verdiği düşünülen matematik bilimiyle ele alınmasını ve matematik dil ile açıklanmasını zorunlu kılmıştır. Sürekli bilginin gerçek, deneyimsel bir şekilde kanıtlanması hedeflenmiştir. Bilginin doğruluğunu sayılar arasında bir ilişki kurarak kanıtlamaya çalışırız. Bu sebeple doğruluk ve sayılar arasındaki rasyonellik ve uyum ile bilgilerimizi temellendirmeye çalışırız. Matematik bize daha kesin ve diğer ilimlere nazaran bilgedeki değişimin az olması açısından evreni açıklamada kabul ettiğimiz bir dil olmuştur.

Evrensel dil olarak benimsenen matematik nedir? Yunanca *mathema* bilgi konusu olan şeylere işaret etmektedir. Ve bu kavram zamanla metinlerde matematik bilimleri için kullanılmaya başlanmıştır.¹ Matematiğin, mantıksal yapısı ve teoremlerin ispatlanmasında kullanmış olduğu metotlardan ve kesin bilginin kaynağından ötürü yüzyıllar boyu varlığı kabul edilmiştir. Doğrudan bir matematik tanımı yapmak elbette zordur. Genel bir tanıma göre matematik; sayıların, şekillerin ve benzeri soyut varlıkların özelliklerini ve bunlar arasındaki ilişkiyi konu alan tümdengelimsel bir sistem içerisinde ve salt akıl yürütme yoluyla inceleyen bilim dalıdır.² Soyut olan bu disiplini anlamak için matematiğin unsurları olan sayıları ve ölçüyü kullanırız. Matematiğin temeli olan sayı kavramını matematik tarihçileri genellikle doğa ile nesneler arasında kurulan birebir eşleşme olarak kabul ederler.³

Doğa ve nesneler arasındaki bu ilişkiyi matematik felsefesi kapsamında inceliyoruz. Peki matematik felsefesini nasıl tanımlarız? Matematik felsefesi; matematiksel bilginin doğası ve konumu ile ilgili epistemolojik sorunları, matematiksel nesnelerin doğası ve konumu ile ilgili ontolojik sorunları, sayı kavramını ve matematiğin boyutlarını konu edinmektedir.⁴ Bu konuları incelemek yeniden bir matematik yapmak ya da kuram geliştirmek amacıyla sorgulamalar yapılmamaktadır. Matematik nesneleri daha anlamlı

¹ Umberto Eco (ed.), *Antik Yunan*, çev. Leyla Tonguç Basmacı (İstanbul: Alfa Yayınları, 3.basım, 2019), 1050.

² Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2013), 1065; Carl B. Boyer, *Matematiğin Tarihi*, çev. Saadet Bağcı (İstanbul: Doruk Yayınları, 2015), 18.

³ İrem Aslan Seyhan, “Antik Mısır’dan Orta Çağ İslam Dünyası’na Kısa Matematik Tarihi”, *Üniversite Araştırmaları Dergisi* 4/Özel Sayı (Aralık, 2021), 59.

⁴ Bekir S. Gür (ed.), *Matematik Felsefesi* (Ankara: Kadim Yayınları, 2004), 16-17.

kılmak, matematiğin bize sunmuş olduğu sayı ve sembolik kavramların nasıl kullanıldığını göstermek ve ontolojik problemlerde nasıl kullanıldığını açıklamak için matematik felsefesi kullanılmaktadır.

Matematiksel nesneler, aktif bir doğası olan, belirli bir boyutu olan, gerçekliğı olan nesneler ve fikir olarak var olan kavramlar şeklinde iki haldedir.⁵ Matematik felsefesi daha çok matematiksel nesnelerin ontoloji boyutuyla ilgilenmektedir. Matematiksel nesneler temelde soyut varlıklardır. Bu yüzden onları ifade etme biçimi sembol ve kavramlardır. Bu nesneler zihnimizden bağımsız varlıklar değillerdir.⁶ İhvân-ı Safâ'nın matematikte etkilenmiş olduğu Pythagorasçı ve Platon düşüncesinde matematiksel nesneler ise gerçektirler, zaman ve mekânın dışındalar, fiziksel bir varlığa sahip olmama bakımından soyutturlar, matematiksel nesneler kavranabilir ve sembol ile ifade edilebilir varlıklardır.⁷

Çalışmamızın konusu olan İhvân-ı Safâ'nın felsefe- matematik ilişkisinde matematiksel nesneleri doğanın düzeniyle uyumlu ve ilişkili olması açısından daha çok sembolik bir biçimde ele aldığını görüyoruz. Topluluğun oluşturmuş olduğu düşünce sisteminde matematik felsefesinin ve matematik sembolizminin bir arada kullanıldığını görmekteyiz. Kendilerinin amacı bir matematik felsefesi yapmak ya da yeniden bir matematik teorisi ortaya koymak olmadığı için matematiğı araç olarak kullanmışlardır. Matematiğı yöntem olarak kullanmaları ve *Risâlelerine* matematik ile başlamaları metafizik konuların daha iyi anlaşılabilmesi içindir. Çünkü onlara göre felsefi ilimlere matematikle başlanır. Bu sebeple Tanrıya dair bilginin, Ay üstü ve Ay altı âlemin bilgisine ulaşmaktan geçtiğı ve bunun için de matematik ilimlerini kavramayla başlanması gerektiğı *Risâlelerde* sık sık vurgulanmaktadır. Biz de çalışmamıza öncelikle tezimize konu olan İhvân-ı Safâ'yı, yazmış oldukları *Risâleleri* ele alarak başlayacağız. Daha sonra matematik ilminin ilimler tasnifi içerisinde yeri gösterilecektir. Tezin konu bütünlüğünü sağlamak amacıyla ikinci bölüme hazırlık niteliğinde matematiğı yöntem olarak seçmelerinde etki eden düşünürlere matematik ilmine yaklaşım başlığı altında değinilecektir.

⁵ Abdulkadir Erdoğan, “Matematiksel Nesneler, Sorunlu Şeyler!”, *Necatibey Eğitim Fakültesi Elektronik Fen ve Matematik Eğitimi Dergisi* 1/3 (Haziran 2009), 169.

⁶ Carlo Celluci, “Matematik Felsefesi: Yeni Bir Başlangıç Yapmak”, çev. Beno Kuryel, *Felsefelogos* 49, 81; Eyüp Alsancak, “Matematiksel Nesne Olarak Sayı Kavramı ve Felsefi Uzanımları”, *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/46 (2022), 179.

⁷ Bekir S. Gür, *Matematik Felsefesi*, 25; Ahmet Ayhan Çitil, *Matematik ve Felsefe*, Ed. Sinan Özbek (İstanbul: Alfa Yayınları, 2013), 36; Ahmet Arslan, *İlk Çağ Felsefe Tarihi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), 263-265.

1.1. İhvân-ı Safâ ve Risâleler

İhvân-ı Safâ, siyasi olarak oldukça karışık lakin İslam düşüncesi ve bilim için parlak olan M.S. 900'ler Basra'sında yaşamış; din, siyaset, felsefe ve ilim üzerinden farklı perspektiften bir sentez oluşturmak amacıyla bir araya gelerek oluşturulan bir grubun ismi olarak nitelenmektedir.⁸ Açık isimleri; saf kardeşler, sâdık, vefalı dostlar, adalet ehli manasında “İhvânu's-safâ ve Hullânu'l-vefâ, Ehl-i Adl ve Ebnâu'l-hamd” şeklinde bilinmektedir.⁹ İhvân ismini, ilk siyaset eseri olarak bilinen Beydeba'nın *Kelile ve Dimne* adlı kitabında geçen “Tasmalı Güvercin” hikayesinden almaktadır. Hikâye, hayvanların dilinden yönetimle ilgili öğütler içermektedir. Tasmalı Güvercin' de tabiatları itibariyle birbirleriyle uzlaşmamış iki hayvan ve aralarında filizlenen dostluğun başka hayvanları da eklenmesiyle genişlemesi ve böylece ikisi arasındaki sağlam bir bağın kurulması konu edinilmektedir. Bu kuvvetli bağ ile karşılıklı çıkan güçlüklerle mücadele etmeleri anlatılmaktadır.¹⁰ Risâlelerde İhvân-ı Safâ'nın bir araya gelmeleri ve birbirlerine olan bağlılıkları ortak ifadeyle şu şekilde bahsedilmektedir:

“Sâdık kardeşler, düşmanı bertaraf etmek için bir güç, dostlar arasında bir güzellik, sıkıntılı anda güvence, bolluk ve darlık dönemlerinde dayanılacak bir güç, ihtiyaç olduğu günde hazır bir hazine, önemli olaylarda üstünde bir kanat, yükselmek için bir merdiven, aracıya ihtiyaç olduğu zaman kalplere ulaşan bir aracı ve korkulu günlerde sığınılacak güvenli bir kaledir.”¹¹

⁸ İhvân-ı Safâ'nın yaşadığı dönemde siyasi olarak Sünni otoriteyi temsil eden Abbasi hilafeti; Şii hanedan olan Büveyhilerin baskısı altındaydı. İhvân-ı Safâ, *Resâilü İhvâni's Safâ ve hullanü'l-vefâ*, thk. Ârif Tâmir (Beyrût: Menşûrât-ı uveydât, 1995), 1/124-125; bk. Bayram Ali Çetinkaya, *İslam Felsefesi Tarihi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 241.

⁹ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, 1/70; İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017), 1/15.

¹⁰ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, 1/61; İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/69. Burada “söylediğimiz şeyin hakikatini anlamak için Kelile ve Dimne kitabında zikredilen Tasmalı Güvercin hikayesini ve güvercinin tuzaktan nasıl kurtulduğunu düşün.” şeklinde esere atıf yapılmıştır. Bk. Yalçın Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'da Müzik Düşüncesi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1.baskı, 1995), 67; İsmail Taş, *İhvân-ı Safâ'da Felsefe ve Din Münasebeti* (Konya: Palet Yayınları, 2012), 14-16; Enver Uysal, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı-Âlem* (İstanbul: Marmara İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998), 17-21. Ayrıca bk. Cüneyt Kaya (ed.), *İslam Felsefesi: Tarih ve Problemler* (Ankara: İsam Yayınları, 2017), 184; Çetinkaya, *İslam Felsefesi Tarihi*, 242.

¹¹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 4/44-47; bk. Mahmut Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 216.

Temel prensipleri gizlilik olan İhvân-ı Safâ'nın kimler olduğuna dair kesin bilgiler olmamakla beraber bir takım açıklamalara rastlamak mümkündür.¹² İhvân-ı Safâ topluluğunun güvenlik ve düşüncelerini özgür bir şekilde kaleme almak için isimlerini gizlemeyi tercih etmeleri; dönemin baskıcı koşullarıyla beraber kendilerinin bireysel düşünce ve özgür bakış açılarının da yansımasıdır.¹³ İhvân-ı Safâ'nın yaşadığı, Sünnî-Şîî arasında siyasi çatışmaların olduğu dönemde Büveyhilerin baskısıyla Sünnî hakimiyet gücünü kaybetmeye ve bununla birlikte siyasi ve ilmî farklılaşmalar da beraberinde oluşmaya başlamıştı.¹⁴ İhvân'ın kendilerini gizleme nedenlerinden biri de budur. Risâlelerde dönemin siyasi baskısı sebebiyle bir grup insanın Şîîliği maske olarak kullandıklarından, yaptıkları kötülükleri eleştirenlere karşı Şîî olduklarını söylediklerinden bahsedilmektedir. Bununla beraber Şîîliği kazanç haline getiren bir grup insanın yaptıklarından da bahsedilmektedir:

“Mesela ağıt yakma, kıssa anlatma onların işidir. Şîîlik adına teberri'den, sövüp eleştirmekten, saç baş yolarak ağlamaktan başka bir şey bilmezler. Dindarları Şîî oldukları için severler, ilim tahsil etmez, Kur'an öğrenmez ve din hakkında derin bilgi edinmezler. Çocuğunun ölümüne ağlayan kadınlar gibi kabirleri ve makamları ziyaret edip ağlamayı adet haline getirmişlerdir. Bedenin ölümüne ağlarlar fakat ruhlarının ölümüne ağlasalar daha iyi olur.”¹⁵

Eklektik bir tarzda kaleme alınan *Risâlelerin* amacı; bir öğreticinin özgür düşünceye ve bilgiye açık olmasını, gerçeği araştıran bir tutum sergilemesini ve dini konularda tutucu olmaktan kaçınarak çeşitli görüşlere saygı göstermesini sağlamaktır. Dinin temel prensiplerinin anlaşılmasının zorlaştığı veya yanlış yorumlandığı durumlar söz

¹² İhvanın kimlerden oluştuğuyla alakalı. Daru'l-Funun 1925 İlahiyat Fakültesi Dergisinin 1.sayısının Yusuf Ziya'ya ait olan metin Mevlüt Uyanık tarafından sadeleştirilip metin haline getirilmiş yazısında; İhvân-ı Safâ Risâlelerinde isimleri gizlenmiş kişiler hakkında bilgilere yer verilmektedir. Bk. Mevlüt Uyanık-Aygün Akyol, *İslam Felsefesi Tenkid Dönemi* (Ankara: Elis Yayınları, 2018), 368-375. Bu metinde birçok araştırmalar sonucunda İhvân-ı Safâ hakkında önemli bilgileri sunan Ebu Hayyan Tevhidi'den alıntılara yer verilmektedir. Tevhidi'den alınan söze binaen isimleri gizlenmiş kişilerin “Zeyd b. Rufaa, Makdisi olarak bilinen Ebu Süleyman Muhammed el-Maşer el-Bisti, Ebu'l Hasan b. Harun ez-Zencani, Ebu'l Ahmed el-Mihrecani, Avfi ve diğerleri “şeklinde bahsedilmektedir. Bk. Ebû Hayyan Tevhidi, “el-imta ve'l muanese”, çev. Mahmut Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 234.

¹³ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/8.

¹⁴ Bu düşünce farklılaşmaları ve siyasi oluşumlar; akıl ile inancın, bağlanma ile sorgulamanın sarsıcı geriliminde mutezile, kelamcı, felsefeci ve mutasavvıf. Batını-Zahiri ya da Sünnî-Şîî diye bilinen uzlaşmaz bir hat izleyen eğilimler, toplumdaki bölünmeler içinde gelişir. Tarih keskin kılıçların olduğu kadar keskin fikirlerin de eşitsiz gelişiminde biçim alır. İhvân-ı Safâ da derin düşünce yarılımlarının ortasında belirir. Bk. İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/7.

¹⁵ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 4/148.

konusudur ve bu cehaletin ancak felsefi ilimler ile temizlenmesi mümkündür. Felsefenin pratik ve teorik kısımlarını içeren elli iki risale kaleme almışlardır.¹⁶ İhvân-ı Safâ'nın bu amacına yönelik felsefe tanımı:

a) İnsanın gücü ölçüsünde Tanrı'ya benzemesidir.¹⁷

b) Bilgiye duyulan sevgi ve ilgi, insanın istidatları çerçevesinde evrensel gerçekleri anlama çabası, elde edilen bilgiye uygun davranışlarda bulunması felsefenin ulaşmak istedikleridir.¹⁸

c) Evrensel gerçeklere dair derin bir anlayışa sahip olmak, felsefi bir bakış açısıyla bütünlük sağlar ve bu bütünlük, külli fazileti yani bilgeliği oluşturur.¹⁹

Felsefenin tanımlarından yola çıkarak tevhit düşüncesi ile oluşturulmuş bir sistemi görebilmekteyiz. Nihai gayenin, kişinin yaratıcıya ulaşmak için nefsin eğitilmesi ile akıl gücünün kuvvetlendirilme çabası içerisinde olması gerektiği anlaşılmaktadır.

Dört bölümden oluşan *Risâleler*: Matematik, Doğa Bilimleri, Akli Bilimler ve Metafizik Bilimler şeklinde kaleme alınmıştır. Bilimlerim içeriğine, çalışmanın bağlamından uzaklaşmamak için yeri geldikçe metin bağlamında alt başlıklarda değinilecektir. Ansiklopedik nitelik taşıyan *Risâlelerin* üslubuna bakıldığında tek bir kişi tarafından dizayn edilmiş olduğu düşünülmektedir. Bu kişinin de el-Makdisî ismiyle edebiyat yönünün güçlü olduğu bilinen Ebû Süleyman Muhammed b. Ma' şer el-Büst olduğuna yönelik iddialar bulunmaktadır.²⁰

İhvân-ı Safâ düşüncesin eklektik yapıda olması onun özgünlüğüne zarar verir mi? Elbette zarar vermez aksine bu eklektik yapı farklı perspektifler sunan daha kapsamlı bir sistemin oluşmasına zemin hazırlayan önemli bir unsur olmuştur. Eklektik olmasından kaynaklı anlaşılır, açık bir üslupla yazılmış olan Risaleler, konu bütünlüğü ve ilişki kurmada yetkin bir zihne ihtiyaç duymaktadır. Bu bağlamda birçok görüşün aksine Seyyid Hüseyin Nasr'ın İhvân-ı Safâ'nın amacını delil göstererek ifade etmesinden anlaşılacağı üzere onların Risâlelerini eklektik tarzda olmadığını vurgulaması dikkat çekicidir. Bu hususta Nasr: *Risâlelerin* düşünürlerinin, bireycilikle gelen bağımsızlık ve özgürlük arayışının,

¹⁶ Enver Uysal, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı ve Âlem* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998), 17; Bayram Ali Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'nın Dini ve İdeolojik Söylemi* (Ankara: Elis Yayınları, 2003), 103.

¹⁷ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2/14.

¹⁸ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/33.

¹⁹ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, 5/30.

²⁰ Ebu Hayyan Tevhidi, *el-İmta ve'l-muanese*, 234; Çetinkaya, *İslam Felsefesi Tarihi*, 244.

yanlış kararlar almak veya karışıklıklara neden olmak gibi hatalara yol açabileceğini düşünmektedir. Öyleyse İhvân-ı Safâ'nın Antik dönem filozoflarını kaleme almaları, öğrencilerini nihai amaç olan dünya hapisanesinden kurtarmak olmasını sarsmaz. Bu da onların tarihi anlamı dışında eklektik olmalarına neden olmaz.²¹

1.2. İlimler Tasnifinde Matematiğin Konumu

İhvân-ı Safâ'da ilimler tasnifine *Risâlelerin* birinci kitabında yer verilmektedir. Biz bu çalışmamızda yöntem olarak kullanılan felsefe-matematik ilişkisine felsefi ilimler tasnifinde yer alan dört disiplin ile izah etmeyi amaçladık. Peki ilimler tasnifine neden ihtiyaç duyulmuştur? Antikçağdan beri ilimler tasnifi üzerine çalışmaların yapıldığını görmekteyiz. Birikimli olarak ilerleyen felsefe zamanla bu birikimin tertibini de zorunlu hale getirmiştir. Her ilim varlığın bir alanıyla ilişkilidir. Birbirinden çeşitli bu alanların yöntem ve metotları da ayrıdır. Bu sebeple araştırmaların kolaylaştırılması için bir tasnife ihtiyaç duyulmaktadır. Bu konudaki ilk sistemli ilimler tasnifi Aristoteles'e aittir. Aristoteles ilimleri; poetik (poetika), pratik (praktike) ve teorik (theoretike) ilimler olarak üçe ayırmıştır. Bu bilimler, insanın bilme ve eyleme gerçeğinden hareketle sınıflanmıştır. Pratik felsefe, siyaset felsefesi ve ahlak alanını kapsamaktadır. Poetik ilimler ise estetiğin bir dalı olan sanat teorisine karşılık gelir; edebiyat eleştirisi ve retorik kapsamaktadır. Teorik ilimler ise; doğa bilimi, matematik ve teolojii kapsamaktadır.²² Antik Yunan düşüncesinin etkileri İslam düşünce dünyasında ilimler tasnifi üzerinde de görülmektedir. Bu konuya dair ilk ilimler tasnifinin Cabir b. Hayyan'a (ö. 200/815) nispet edilen "Kitâbu'l hudûd" adlı risaledir.²³ Cabir b. Hayyan'ın dünya ve din ilimlerinin bilgi alanlarını geniş bir çerçevede organize etme çabası bu disiplinleri daha iyi anlamak ve açıklamak içindir. Din ilimleri; dini öğretiler ve akıl-mantık yoluyla ulaşılan bilgi çerçevesinde ele almaktadır. Dini öğretiler olan şer'i ilimler ve yorumlamaya ihtiyaç

²¹ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam Kozmolojisine Giriş*, çev. Nazife Şişman (İstanbul: İnsan Yayınları, 1985) 41-43.

²² Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 75-76.

²³ Ömer Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 3/22 (2011), 539. Ayrıca bk. Ali Kürşat Turgut, "Ebu Hayyan el-Tevhidi'nin İlimler Tasvir: Risale fi'l-ulum", *Diyanet İlmî Dergisi* 55/2 (2019), 530; Sümeysa Ökdem, *Karşılaştırmalı Olarak İhvân-ı Safâ ve İsmâîlîler'de Nübüvvet ve Vahiy* (Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021). Bazı makaleler de İslam düşüncesinde ilk ilimler tasnifinin Kindî tarafından ele alındığı ifade edilmektedir. Bk. Safiye Yılmaz Erten, "İslam Dünyasında İlimlerin Tasnifi Eserlerinde Matematiğin Konumu", *Erdem Dergisi*, 77 (2019), 29. Ayrıca TDV Kindî makalesinde de Cabir b. Hayyan'a ait tasnifin şüpheli olduğuna değinilmiştir. Bu konuda ilk ve özgün tasnifin Kindî'ye ait olduğu belirtilmiştir.

duymayan metinleri ayrı incelemektedir. Metafizik konuları ve ahlaki öğretileri ayrı bir şekilde incelemektedir.²⁴ Bu konuda çalışması bulunan ilk İslam filozofu Kindî'nin (ö.866) tasnifini onun ilimler tasnifine yazmış olduğu *Kütübü Aristoteles ve mâ yuhtâcu ileyhi fî tahsîli'l felsefe* (Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine) eseri üzerinden değerlendireceğiz.²⁵ Kindî, Aristoteles'te olduğu gibi teorik (nazari) ve pratik (ameli) ilim ayrımı yapmıştır. Felsefi ilimleri de siyaset ve ahlâk olarak kategorileştirmiştir. Nazari ilimler ise matematik, fizik ve teoloji olarak ele alınmıştır. Antik Yunan filozoflarından beri yapılan tasniflerde olduğu gibi Kindî de ilimlerin başını matematik olarak kabul etmiştir.

İlimler tasnifini daha detaylı ve sistematik şekilde ele aldığını *İhsâu'l- ulûm*'un yazarı Fârâbî (Ö. 1037) ise ilimlerin her bir dalını ve konusunu açıklamak amacıyla yazdığını söylemektedir. Amacına uygun şekilde davranan kişinin üstün ilmi bulma konusunda bilgisini ölçebileceğini ifade etmektedir.²⁶ Fârâbî de ilimleri tasnif ederken nazari ve pratik ilimler olarak ele almaktadır. Nazari ilimleri: Matematik, fizik, metafizik ve mantık olarak ayırmaktadır. Pratik ilimleri ise dil bilimi, ahlak, siyaset, kelam ve fıkıh şeklinde sıralamaktadır. Konumuzu bağlayan kısım ise matematik ilimlerin tasnifinin nasıl yapıldığıdır. Fârâbî, matematik ilimleri yedi bölüme ayırmaktadır: Aritmetik, geometri, optik, astronomi, müzik, ağırlıklar ve tedbirler.²⁷ Fârâbî sınıflandırdığı bu bölümleri ameli ve nazari olarak da incelemektedir. Onun için nazari olarak ele aldığı sayı ilmi asıl ilimdir.²⁸ İhvân-ı Safâ ise tasnif yaparken Kindî ve Fârâbî'ye göre ilimleri daha detaylı ele almıştır. İhvân-ı Safâ'ya göre ilimleri tasnif etmedeki amaç; öğrencilere yöntem olması bakımından basitten karmaşığa olacak şekilde yapmaktır. Matematik ilimleri hususunda Fârâbî'den farklı olarak felsefi ilimler başlığı altında geniş kapsamlı ele almıştır.

²⁴ Ali Kürşat Turgut, "Ebu Hayyan Tevhidi'nin İlimler Tasviri: Risale fi'-ulum", 530; Ömer Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", 539.

²⁵ Kindî, *Felsefi Risâleler Üzerine: Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine*, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2002), 264-276. Ayrıca konuyla ilgili bk. Ömer Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", 540; Mehmet Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 163.

²⁶ Fârâbî, *İhsâu'l- ulûm*, çev. Ahmet Ateş (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990), 45-49; Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019), 25-28.

²⁷ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 80-90; Kadir Çelik, *İslam Düşünce Tarihinde İlimler Tasnifi ve Sebepleri* (Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 44-45.

²⁸ Safiye Yılmaz Erten, "İslam Dünyasında İlimlerin Tasnifi Eserlerinde Matematiğin Konumu", *Erdem Dergisi* 77 (2019), 23-44.

Yaşadıkları dönem gereği ve öncesinde tercüme hareketiyle çeviri hareketliliğin artmasına da bağlı olarak ilimleri sınıflandırma ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. İhvân-ı Safâ farklı dönemlerdeki bilgi kaynaklarını bir araya getirip inceleyerek düşünce tarzını şekillendirmiş. Ve düşünce sistemini oluştururken etkilendikleri metinler şu şekildedir: 1. Bilge kişiler tarafından yazılmış matematik, mantık ve fizik metinleri. 2. Dini metinler ve öğretiler. 3. Astronomi, astroloji ve tabiat ilimlerine dair kaynaklar. 4. Tasavvuf ve kelam eserleri.²⁹ İhvân-ı Safâ bu kaynaklardan yola çıkarak geniş ve ayrıntılı ilimler tasnifine yönelmiştir.

Bu bağlamda tasnifin gerekliliği hususuna şu şekilde betimlemektedir:

“Şimdi, ilim yolcuları için amaçlarına ulaşmada bir delil olması ve arzuladıkları yolu bulabilmeleri bakımından bilimlerin çeşitlerini ve onların türlerini anlatmak istiyoruz. Çünkü nefislerin çeşitli bilimlere, edep ve ahlâk konularına ilgisi bedenlerin, tadı, rengi ve kokusu farklı yemeklere karşı duyduğu arzu gibidir.”³⁰

İhvân-ı Safâ, insanın meşgul olduğu ilimleri üç sınıf altında ele almaktadır:

1.Riyâzî (Pratik- Eğitsel) İlimler (Ulûmu’r-Riyâziyye):

- a. Okuma ve yazma (Kıraat ve Kitabet)
- b. Dil ve gramer (Lügat ve Nahiv)
- c. Muhasebe ve iş muameleleri (Hesap ve Muamelat)
- d. Şiir ve aruz
- e. İyi ve kötü kehanet
- f. Sihir, büyü vb.
- g. Çeşitli meslek ve sanatlar
- h. Alış-veriş, ticaret ve ziraat
- i. Siyer ve tarih

²⁹ TDV İhvân-ı Safâ maddesi; İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 4/42.

³⁰ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/181.

2. Dini- İctihadi İlimler (Ulûmu's-Şer'iyye):

- a. Vahiy ve ilmi (İlmu't-Tenzil)
- b. Tefsir ilmi (İlmu't- Te'vil)
- c. Hadis ilmi (İlmu'r-Rivayet ve'l- Ahbaar)
- d. Fıkıh ilmi (İlmu'l- Fıkh ve Sünen ve'l Ahkam)
- e. Zikir, zühd ve tasavvuf ilmi
- f. Rüya yorumlama ilmi (İlmu't- ve Menamat)

3. Felsefi- Hakiki İlimler

- 1. Matematik bilimler (Riyazîyât)
 - a. Aritmetik
 - b. Geometri
 - c. Astronomi
 - d. Musîki
- 2. Mantık bilimleri (Mantıkîyât)
 - a. Analitika (Şiir Sanatı)
 - b. Retorika (Hitabet)
 - c. Topika (Cedel)
 - d. Politika (Burhan ilmi)
 - e. Sofistika (İkna ilmi)
- 3. Tabiat Bilimleri (Tabîîyâât)
 - a. Cismanî ilkeler Bilimi (İlmu'I-Mebâdiu'I-Cismaniyye)
 - b. Gök ve Âlem Bilimi (İlmu's-Semâ ve'l Âlem)

- c. Oluş ve bozuluş bilimi (İlmu'ı Kevn ve Fesad)
- d. Meteoroloji (İlmu'I-Havadisi'I-Cevviyye)
- e. Mineraloji (İlmu'I-Meâdin)
- f. Botanik (İlmu'n-Nebat)
- g. Zooloji (İlmu'I-Hayvan)
- h. Tıp ve Veterinerlik bilimleri
- 4. Teoloji ve Metafizik Bilimler (el- Ulûmu'l-İlâhiyye)
 - a. Tanrı ve Sıfatları bilimi
 - b. Metafizik âlem bilimi (İlmu'r-Ruhâniyât)
 - c. Psikoloji (İlmu'n-Nefsâniyât)
 - d. Siyaset bilimi (İlmu's-Siyase)
 - e. Ahiret Bilimi (İlmu'l Meâd)³¹

Riyazi ilimler, dünya hayatının iyileştirilmesi ve geçimin talebi için düzenlenmiş ilimlerdir. Dini- İctihadi ilimler ise, ahiret ve nefislerin tedavisi için sınıflandırılmıştır. Çalışmamızın temelini oluşturan felsefi ilimler ise Tanrıya ulaşmak için öğrenilmesi gereken ilimlerin başlıcaları olarak sınıflandırılmıştır. Tasniflendirmede mantık ilimleri altında Analitika'yı şiir sanatı olarak almıştır fakat *Analitika*, Aristoteles'e ait *Organon* eseri içerisinde *Birinci Analitikler* olan kıyas kitabıdır. Aynı şekilde Politika, burhan olarak ifade edilmiştir oysa İhvân-ı Safâ Risâlelerde siyaset ilmini ilahiyat ilimleri içerisinde konu edinmektedir.³²

Çalışmamızın bu bölümünü özetleyecek olursak, *Risâlelerde* Antik Yunan düşüncesinin etkilerini, farklı kültür birikimlerini İslam düşüncesinde ilimler tasnifi içerisinde de

³¹ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, 1/260-265; İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/181-186.; Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, 166-167. Mahmut Meçin, "İhvân-ı Safâ'da Bilgi, Bilim ve İlimlerin Sınıflandırılması", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVI/1 (2014), 440-442.

³² Enver Uysal, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı ve Âlem* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998.), 30-31; Meçin, "İhvân-ı Safâ'da Bilgi, Bilim ve İlimlerin Sınıflandırılması", 441.

görmekteyiz. İhvân-ı Safâ, ilimlerin bilinenden yola çıkarak bilinmeyenleri ortaya çıkarma düşüncesinden hareketle tedrici öğrenme metodunu takip eden tasnif çalışması yapmıştır. İlk öğrenilmesi gereken ilmin matematik ilimleri olduğuna vurgu yapan topluluk, on dört risaleden oluşan ilk cildini matematik ve mantık ilimleri üzerine yazmıştır. İhvân-ı Safâ inanca dayalı bir sisteme akli açıklamalar getirmek için matematiği kendilerine yöntem edinmişlerdir. *Risâleler* de matematik ile şeylerin yaratıcısı olan Tanrı'nın birliğine ulaşmak için bir yol kabul edilmiştir.³³ Matematik ilimleri önce aritmetik ile başlar. Aritmetik ise sayılar ve sayısal ilişkilerle ilgilenen matematik dalıdır. İhvân, sayıların bilgisinin daha kolay idrak edildiğini ve sayı ilmini öğrenen kişinin diğer ilimleri de idrakini kolaylaştıracağını vurgulamaktadır.³⁴ Sayı ilminden yola çıkarak tevhide ulaşmak nihai gayedir.

Aritmetik ilminden sonra gelen mantık ilimleri, düşünce ve akıl yürütme süreçlerini incelemektedir. Mantık, önermeler ve argümanlar aracılığıyla sistematik bir şekilde tutarlı kıyasa ulaşmaktır.³⁵ Böylelikle insan zihni, basit ve sınırları belirlenmeyen özelliklere sahip olan soyut varlıklarla bağlantıyı mantık ve matematik aracılığıyla sağlamaktadır.³⁶ Mantığı felsefenin ölçüsü kabul eden İhvân-ı Safâ, felsefenin insanın gücü ölçüsünde Tanrı'ya benzemesi tanımından yola çıkarak aynı zamanda mantığı filozofun aleti olarak kabul etmiştir.³⁷ Felsefi bir konu üzerinde etkili tartışma sürdürülebilmesi için, düşüncenin daha tutarlı ve anlaşılır bir şekilde ifade edilebilmesi için mantık ilkelerinin kabul edilmesi gereklidir.³⁸

Özetle; İhvân-ı Safâ, ilimler tasnifi yaparken onların düşünce sistemini oluşturan matematik-felsefe ilişkisini, varlık felsefesi kavramlarıyla ele almıştır. Metafizik düşünceye dair bilgilerin kanıtlanmasını bu kavramlarla açıklanmasını gerekli kılmıştır. İlk öğrenilmesi gereken matematik ilimler *Risâlelerin* başında yer alması ve on dört bölümden oluşması hasebiyle dikkat çekmektedir. Tedrici bir yöntem ile ilimleri tasnifini yapan İhvân-ı Safâ tabiat ilimlerini anlamada kolaylık sağlamayı ve matematik ilmi ile tevhit düşüncesine somut kavramlarla yaklaşımı anlamlandırmayı amaçlamıştır.

³³ Nasr, *İslam Kozmolojisi Giriş*, 56.; İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/37.

³⁴ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/33.

³⁵ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/53.

³⁶ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/15.

³⁷ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/301.

³⁸ Ahmet Ayhan Çitil, *Matematik ve Felsefe*, 23.

1.3. İhvân-ı Safâ Risâlelerinde Matematik İlmine Yaklaşım

Bu başlığımızda öncelikle tarihsel bir metot ile varlık kavramı ve Pythagorasçı düşünce bağlamında matematik arasında bir bağ kurulacaktır. Sonrasında İhvân-ı Safâ'yı etkilemiş olan düşünürlere ve görüşlere yer verilecektir. Bu bağlamda matematiğin Risâlelerde yöntem olarak kullanılmasının önemine değinilecektir. Nihai noktada İhvân-ı Safâ'nın Risâlelerinde matematiksel yöntemin bağlayıcılığı konusunda ve nasıl etkili olduğu hususunda görüş bildirilecektir.

Evrenin temel unsuru veya başlangıç noktasını yani *arkhe*'yi anlamlandırmaya çalışan tabiat filozofları, *arkhe*'nin ne olduğuna dair farklı cevaplar sunmuşlardır.³⁹ Filozoflar, çokluğun kendisinden türediği birliği ararken bu birliği yani *arkhe*'yi; su, apeiron, hava, ateş gibi temel maddede olduklarını düşünmüşlerdir. Bu yaklaşım, onların evrenin temel unsurlarını anlamaya yönelik ilk spekülasyonlarından biridir. Amaçları; tüm değişimlerin arkasında değişmeden kalan gerçeği aramaya yani asıl varlığı bilmeye ilişkindir.⁴⁰ *Risâlelerde* Harranlı muvahhid bir filozof olarak anılan Pythagoras'ın (M.Ö. 570-500) İhvân-ı Safâ üzerinde etkilerini özellikle matematik, müzik ve astronomi alanında görmekteyiz. Pythagoras'tan kalbinin zekâsı, üstün yaratılışlı ve fitratının kalitesi gibi övgüyle bahsedilmektedir.⁴¹ M.Ö. 540 yıllarında meydana gelen Pythagoras hakkındaki bilgilere daha çok Pythagorasçı düşünceden ve Herakleitos'un *Fragmanlar* eserinden ulaşabilmekteyiz. Pythagoras, İtalya'da Pythagorasçılık adıyla dini, siyasi ve ahlaki etkileri olan bir felsefe okulu kurdu. Kurmuş olduğu bu okulun katı bir kuralı vardı. Bu da felsefe ve matematik çalışmalar yapabilmek için bilge insanın ahlaki arınmayı oruç kurallarıyla yerine getirdiği genel yaşam ve ahlak kurallarına uyma zorunluluğunun olmasıydı.⁴²

Varlık düşüncesini, madde üzerinden sezgiye dayalı mantıksal önermelerle oluşturduğu felsefe- matematik ilişkisiyle oluşturan topluluk; Pythagorasçıların evrenin düzeniyle ilgili matematiksel düzenin sabite olduğuna yönelik görüşler yaygındır. Pythagorasçılar, düşüncelerini maddenin ötesine taşıyarak, bilgi ve deneyim elde etmeyi amaçlamışlardır.

³⁹ Ahmet Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi* (İstanbul: Say Yayınları, 2.baskı, 2016), 34.

⁴⁰ Işıl Bayar Bravo, "Antikçağ'da Varlık ve Bilgi Problemleri Üstüne", *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 12/4 (2007), 47.

⁴¹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/144; 3/146-147.

⁴² Carl B. Boyer, *Matematiğin Tarihi*, 68; Eco (ed.), *Antik Yunan*, çev. Leyla Tonguç Basmacı (İstanbul: Alfa Yayınları, 2019), 370-372.

Böylelikle varlıkları sadece fiziksel özellikleriyle değil, matematiksel yapılarıyla da anlamaya çalışmışlardır.⁴³ Pythagorasçı metafizik, matematik üzerine aşılanmıştır. Evrensel bir düzen ve sayılarla ilişkilendirilmiş bir kozmik düzen içinde ruh özel bir konuma sahiptir.⁴⁴ Pythagorasçılar hem matematikte hem de düşünce sistemlerinde düzen ve ahenk kavramlarını, evreni anlamlandırmada merkezi bir rol olarak seçmiştir. Onlar, sayıların yapı taşı olduğunu, evrenin yapısını ve ilişkilerini sayılarla açıklanabileceğini iddia etmiştir.⁴⁵ Bu öğreti ontolojik bağlamda da nesnelerin sayılarla ifade edilebileceği iddiasının temelini oluşturmuştur. Pythagorasçılar tek-çift, sonlu-sonsuz arasındaki uyum ile evreni açıklamaya çalışmışlardır. Bazı Pythagorasçılar, evrende bulunan temel prensipleri dünya düzeninin temel özelliklerini açıklamak amacıyla sütun halinde birbirine karşı ikili kavramlar olarak sunmuşlardır. Sonlu-sonsuz, tek-çift, bir-çok; sağ-sol, erkek-dişi, duran-hareketli, doğru-eğri, aydınlık-karanlık, iyi-kötü; kare- dikdörtgen bu kavramlardandır.⁴⁶ Aynı şekilde mythos ve logos arasındaki ilişkiyi dini unsurlar bağlamında matematik temelinde ele almışlardır. İhvân-ı Safâ'da görüldüğü gibi Pythagorasçılıkta da ruhun ölümsüzlüğünü ve derin bir anlayış sahibi kişinin, nefsin eğitimiyle ruhun ahlaki değerlere uygun bir şekilde arınmasını ve ölümden sonra ilahi kaynağına dönüşünü güvence altına alan yaşam biçimini kuramlaştırılması temele alınır.⁴⁷

Pythagorasçı öğretilerinin izlerini gördüğümüz ve İhvân-ı Safâ üzerinde etkileri olan Platon (M.Ö. 427-347) matematiğe büyük önem atfetmiştir. Eleştirel tavrın hâkim olduğu Platon düşüncesinde epistemoloji, ontoloji, ahlak ve siyaset alanında metinler yazılmıştır. Sokratik yöntemle yazmış olduğu metinlerde matematik ilmi ön planda tutulmuştur. Öyle ki kurmuş olduğu Platon'un Akademisinin “geometri bilmeyen giremez” mottosu da bunu destekler niteliktedir. Bu okulun temelini felsefelerinin temelini oluşturan

⁴³ Ahmet Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 38. Daha detaylı bilgi için Bk. İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri 1 ve 3*, çev. Ali Durusoy vdğr. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2.baskı, 2017).

⁴⁴ Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, çev. H. Vehbi Eralp (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2020), 34-37. Pythagorasçı öğretinin konusu olan ahlak, siyaset ve din olan bilimlere mathcmata denirdi. Bu terimi; astronomi, geometri, aritmetik ve müzik olan “matematik bilimleri” olarak kullanan ilk kişi Pythagorasçı Arkhytas’tır. Bk. Eco (ed.), *Antik Yunan*, 1049.

⁴⁵ Umberto Eco’ya göre Pythagoras bu kaniya bir monokord ’tan çıkan seslerin ölçümü ile bu sonuca ulaşabileceğini ifade eder. Müzik seslerinin çeşitliliğini sayısal olarak düzenlenebileceği düşüncesinden gerçekliğin, metafiziğin de sayılarla yorumlanabileceği düşüncesinden herşey sayıdır öğretisi olabilir fikrindedir. Bk. Eco (ed.), *Antik Yunan*, 372. Çalışmamızın ikinci bölümünde sayı ilmine detaylı bir şekilde değinileceğinden burada yüzeysel ele alınacaktır.

⁴⁶ Eyüp Alsancak, *İhvân-ı Safâ’nın Matematik Felsefesi* (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021), 30. Bk. Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan (Ankara: Divan Yayınları, 1996), 986a25.

⁴⁷ Eco (ed.), *Antik Yunan*, 371.

matematik üzerine araştırmalar ile bilimsel ve felsefi meseleleri konu alan diyalektik tartışmalarıdır.⁴⁸ İdealist bir düşünür olan Platon, bilginin kaynağının tecrübe ve deney değıl akıl olduğunu ileri sürmüştür. Epistemolojiyi ilk defa sistematik şekilde ele alan Platon, bilginin neliğı problemini ayrıntılı şekilde *Theaitetos* diyalogunda üzerinde durmaktadır. Bu diyalogundan Platon'un; Herakleitos, Parmenides ve Pythagorasçıların etkisi altında olduğı görölmektedir. Bu diyalogun amacı, duyu dünyasında algıladığımız, yargılara vardığımız şeylere yönelik sahip olduğumuzun bilgi olup olmadığını incelemek ve Platon'un bilgi dediğı şeye yer açmaktır. Platon'un Formları, bu diyalogda dışta bırakılmıştır. Çünkü Platon, onlar olmaksızın nereye kadar ilerleyebileceğimizi göstermek istemesinden kaynaklanmaktadır. Diyalogun olumsuz bir sonla noktalanışı, Platon'un, formların keşfi olmaksızın, hiçbir şekilde bilginin mümkün olmadığını göstermek içindir.⁴⁹

İhvân-ı Safâ kozmolojisinde olduğı gibi Platon'un sayılar üzerine kuramını evrenin oluşumunda kullandığını görmekteyiz. Platon, *Timaios* metninde Tanrının ateş, hava, su ve toprak unsurlarını sayıların uyumlu orantılanmasıyla birlikte kullanmaktadır. Tanrı bu unsurları farklı idealarla bir araya getirerek bir geometrik oran olan en mükemmel oranı elde etmektedir. Bu oran, nicelikleri sınırlı ve en mükemmel oranda birbirine birlik ve uyum içerisinde bağlı olmasıdır. Geometrik orana uymayan sayılar kaosun bir ifade edilif biçimidir. Bu sebeple sayıların Tanrının bilgisi olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü ona göre sayılar, bütün var olanlardan öncedir ve Tanrı sayıları oranlı kullanmasıyla evreni var ettiğı ifade edilmektedir.⁵⁰

⁴⁸ Eco (ed.), Antik Yunan, 471.

⁴⁹ F.M. Cornford, *Platon'un Bilgi Kuramı*, çev. Ahmet Cevizci (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1989), 32. Bilgi kuramı üzerine konuşmalar; Sokrates, Theaitetos ve Theodoros arasında geçmektedir. Platonun *Theaitetos* metninde bilginin tanımını bulamamaktayız. O, bilginin ne olduğunu ne olmadığından yola çıkarak bize sunmaya çalışmaktadır. Bilgiyi tikellerden yola çıkarak sadece ne olduğunu açıklayarak sunmaktadır. Bunu yaparken de Sokrates üzerinden kullandığı *Doğurtma (maieutique)* yöntemini kullanmıştır. İlk aşamada bilginin algılarımız olduğunu söylemektedir. Duyu ve düşüncelerimiz uyduğı sürece doğrudur. İkinci aşamada algılar varlığa ulaşamadığı için gerçeğe de ulaşamaz düşüncesinden yola çıkarak bilginin algı olmadığını ispatlayarak doğru sanı (*aletes doxa*) bilgidir tezini ortaya koyar. Üçüncü aşamada ise doğru inanç üzerine durmaktadır. Platon, *Theaitetos*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2.baskı, 2018), 53-79; 93-97; Francis Macdonald Cornford, *Platon'un Epistemolojisi*, çev. Ahmet Cevizci (İstanbul: Albaraka Yayınlar, 2.baskı, 2022), 83; 156-159.

⁵⁰ Francis Macdonald Cornford, *Platon'un Kozmolojisi*, çev. Özgüç Orhan (İstanbul: Albaraka Yayınlar, 2.baskı, 2022) 89; Platon, *Timaios*, çev. Erol Güney-Lütfi Ay (Ankara: Cumhuriyet Yayınevi, 2001), 53b-69a; Eyüp Alsancak, "İhvân-ı Safâ'nın Matematik Felsefesinin İmkânı ve Boyutları", *Temaşâ Felsefe Dergisi*, sayı 16 (Aralık 2021), 175.

Peki Platon'da ilk ilkeler olarak tanımlanan *eidos* yani *arkhe* 'nin temel epistemik kaynağı nedir? Platon'un "Anımsama Kanıtını" ele alalım. Platon ve Aristoteles düşüncesinde biz felsefe-matematik ilişkisini, epistemoloji-ontoloji birliği temelinde ele alacağız. Bu kanıta göre sahip olduğumuz bilgi gerçekte bir hatırlamadır. Hatırlamayı, fiziksel âlemden tikellerden yola çıkarak ulaştığımız bilginin gerçekte idealar âlemindeki karşılığını bilme hali diye tanımlayabiliriz. Platon, anımsama (*mneme*) kavramını; "hafıza" anlamına gelen *mneme* ve "çağrışımla hatırlama" manasında kullanılan *anamimneskesthai* şeklinde kullanmaktadır.⁵¹ Hatırlama bilincin harekete geçirilmesi ile zihinde imge ve tasavvurun oluşturulmasıdır. Platonun metinlerine baktığımızda onun ontolojisinin ve epistemolojisinin *bir* olduğunu söylememiz mümkündür. İdealar âleminde *bir* olan *tümellerin* görüntüler âleminde yansımaya, pay almasına (*metheksis*) akılla kavranabilen ve *çokluk* ifade eden *tikeller* üzerinden ulaşırız. Bu iki âlem arasında bulunan nesneler için "matematiksel ara nesneler" olarak tanımlanan *ta metaxu* kavramı kullanılmaktadır. Tümel bir kavramı tikellerden yola çıkarak yapabileceğimizi ifade edebilmemiz mümkündür.⁵²

Bu bağlamda Platon'un düşüncesine karşılık Aristoteles'e (M.Ö. 384-322) göre tek tek duyu deneyimlerinden tümel bir kavram ya da önerme elde etmek üzere başvurulmuş tümevarım metodu olan *Epagoge* yöntemidir. Bu yöntem sonucunda elde edilen bilme (gnorimon), aklın tecrübelerden gelen bir veriyle tanışıklığını ifade etmektedir.⁵³ Aristoteles bu yöntem ile ilk ilkelerin yani *arkhe* 'nin kaynağına tümel kanıtlamalar ile ulaşılacağını ifade etmektedir. Ona göre belirli bir konuda derinleşmiş bilgiye yani tümelin bilgisine sahip olan kişi tikeli bilenden daha geniş bir bilgi yelpazesine sahiptir. Kanıtlama, nedeni ve niçini gösteren bir tasım ise neden daha çok tümel olandır.⁵⁴ Aristoteles de istidlal, öğrenilen her bilginin daha önceki bir bilgiden geldiğini ve matematik ilimlerinin böyle kazanıldığını ifade ederek hatırlamaya vurgu yapmaktadır.⁵⁵ Buradan hareketle İhvân-ı Safâ konuyu şöyle ele almaktadır:

⁵¹ Egemen Seyfettin Kuşçu, "Hafıza ve Çağrışımla-Hatırlama Üzerine", *Kutadgubilig Felsefe ve Bilim Araştırmaları Dergisi*, sayı 34, (Haziran 2017), 397-415.

⁵² Platon, *Theaitetos*, 33.

⁵³ "Aristoteles'te epagoge iki anlama geliyor: 1) Tek tek durumlardan genel bir olgu durumuna giden genelleştirme; 2) ilk önermelere giden bilgi yolu; nous ile dolaysız, zorunlu ilk önermelerin görülmesi yolu." Bk. Aristoteles, *İkinci Analitikler*, çev. Hamdi Ragıp Atademir (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951), 6; Hakan Coşar-Hasan Akkanat, "İlk İlkelerin Kaynağı Nedir?", *Felsefe Dünyası Dergisi*, 39; Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1.baskı, 2005), 39.

⁵⁴ Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, 42-43.

⁵⁵ Aristoteles, *İkinci Analitikler*, 3.

“Bilesin ki, filozoflar, sayı ilmini incelemeyi diğer matematik ilimlerini incelemenin önüne almışlardır. Çünkü sayı ilmi her nefste potansiyel olarak (bil kuvve) yer etmektedir. İnsan da sadece potansiyel olarak sahip olduğu düşünme gücüyle, o güce başka bir ilimden örnekler edinmeden ihtiyaç duyar. İnsan düşünmek için başka ilimlerden örnekler edinmeye ihtiyaç duymaz, aksine kendisinden her bilinene dair örnekler alınır.”⁵⁶

Pythagoras’ın sayılar üzerine kurduğu metafizik düşünceden etkilenen İhvân-ı Safâ’nın düşüncelerinde etkisi görülen ilk İslam filozofu Kindî’dir (ö. 866). Kindî’nin eserlerine bakıldığında Pythagoras, Platon ve Aristoteles düşüncesinin temelinde matematik vardır. Matematik bilmeden diğer bilimlerin anlaşılamayacağı bu yüzden de matematik öğrenmenin gerekli olduğuna, matematik ve ispat yöntemine verilen önem şu şekilde ifade edilmektedir:

“Zira bir kimse aritmetik, geometri, astronomi ve müzikten ibaret olan matematik ilimlerinden yoksun olur ve sonra da bu kitapları hayatı boyunca kullanmaya kalkarsa bunlardaki hiçbir bilgiyi tam olarak elde edemez; ezberlese dahi onun bu yöndeki çabası ve kazancı sadece bilgi aktarma (rivayet) düzeyinde kalır. Matematik bilgisinden yoksun kimse bu kitaplardaki bilgilerin künhüne asla vakıf olamaz.”⁵⁷

“Aynı şekilde hareket edersek matematik ilimlerinde ikna değil, ispat metodunu kullanmalıyız. Eğer matematikte ikna metodunu kullanacak olursa o konudaki bilgimiz ilmi değil zannî olur.”⁵⁸

Kindî, burhanî ispatında; varlık ve yokluk gibi zıtlıkların ve özellikle değişkenlik ile zorunluluk arasındaki ilişkilerin analizi üzerinden Tanrı’nın varlığını argümanlarla destekleme çabası şeklinde tanımlanan, imkansıza indirgeme olan Kıyasu’l-hulf metodunu kullanmıştır.⁵⁹ Bu ispat yöntemi ile birin sayı olup olmadığını, sayıyı ve sayının niceliklerinin temelinde eşitlik olup olmadığını araştırmıştır. Onun düşünce sisteminde sayılar üzerine ileri sürdüğü görüşler vardır. Bu konuya çalışmamızın ikinci bölümünde detaylı bir şekilde yer verilecektir.

⁵⁶ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/49.

⁵⁷ Kindî, *Aristotelesin Kitaplarının Sayısı Üzerine*, 266; Kaya, *İslam Felsefesi: Tarih ve Problemleri*, 97-98.

⁵⁸ Kindî, *İlk Felsefe Üzerine*, 147-148; Kaya, *İslam Felsefesi: Tarih ve Problemler*, 97; Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 15. Ayrıca Bk. Mevlüt Uyanık- Aygün Akyol, *İslam Felsefesi Teşekkül Dönemi: Kindî, Farabi, İbni Sina*, 51.

⁵⁹ Aristoteles, *Organon Topikler*, çev. Hamdi Ragıp Atademir (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi Yayınları, 1989), 182. Ayrıca Kıyasu’l-hulf ile ilgili detaylı makale için Bk. Saliha Keleş vd., “İslam Mantıkçılarına Göre Hulfî Kıyasın Bilgi Değeri ve Denetlenmesi”, *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* güz/16 (2013).

İhvân-ı Safâ'nın eklektik biçimde yazmış olduğu *Risâlelerde*; Geometride Öklid'in, aritmetik ve matematikte Nikhomakos ve Pythagoras'ın, ahlâkta Sokrates'in, metafizikte Platonculuğun, mantık ve tabiat ilimlerinde Aristoteles'in, din felsefesinde Farabi'nin ve tasavvufta Yeni Platonculuğun etkilerini görmekteyiz.⁶⁰ *Risâlelerde* sıklıkla Pythagorasçılığa atıfta bulunması, doğrudan alıntılmalarda bulunması düşünce sisteminde temele aldığı görüşler hakkında dayanak oluşturmaktadır. İhvân-ı Safâ, akıl ve matematik aracılığıyla alemin düzenini, varlık sebebini ve Tanrı'nın varlığını anlamaya çalışan felsefi ve bilimsel bir yaklaşım benimsemektedir. Onlara göre felsefi ilimlere başlamanın matematik ile olduğudur.⁶¹ İhvân-ı Safâ 'ya göre felsefelerinin amacı Tanrı bilgisi olduğu için "Kendini (nefsini) bilen Rabbini bilir" düsturuyla yola çıkmışlardır.⁶² İhvân-ı Safâ nefis ile ilgili olarak nefsi cevher, sayı ilmini araz olarak kabul etmektedir. Nefsin önemine binaen şu pasajı ele alabiliriz:

"...Diğer amacımız ise nefis ilmine dikkat çekmek ve onun cevherinin bilgisine yönlendirmektir. Şöyle ki; düşünen (zehîn) akıl sahibi kişi, sayı ilmini incelediğinde ve gruplarının sayısını, çeşitlerinin kısımlarını ve bu çeşitlerin niteliklerini tefekkür ettiğinde, bunların hepsinin araz olduğunu, varlıklarının ve varlıklarını sürdürmelerinin nefis sayesinde olduğunu bilir. Öyleyse nefis cevherdir; çünkü arazın varlığını sürdürmesi, ancak kendisinde bulunan cevher sayesinde olur."⁶³

İhvân-ı Safâ'nın matematiğe olan yaklaşımına bakıldığında evrenin düzeni ve sayıların sembolik anlamları üzerinden kozmolojik bir perspektifle matematiği ele alarak ona metafiziksel bir boyut kazandırdığı görülmektedir. İhvân-ı Safâ Tanrı bilgisine ulaşmak için yöntem olarak matematiği kimi yerde sembolik kimi yerde terminolojik ifadelerle kullanmıştır. Matematiği bu şekilde kullanması, İhvân'ın matematiği ele aldığı konuya göre şekillendirmesi, amacı için araç olarak evrensel bir dil olarak matematiği seçmesi birikimlerinin bir sonucudur. Zira matematiği yaşadıkları dönem gereği, özellikle Aristoteles mantığı ve Platon'un eserlerinden çevirilerin yoğun olduğu dönem, matematik bilimini yöntem olarak kullanmaları olağanüstü bir durum olarak karşılanmamalıdır. Bu

⁶⁰ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/33; Çetinkaya, *İslam Felsefesi Tarihi*, 246; Kaya, *İslam Felsefesi: Tarih ve Problemler*, 189. Necip Taylan, *Ana hatlarıyla İslam Felsefesi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2022), 140. Bk. İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/33; İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/47.

⁶¹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/33.

⁶² İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/49.

⁶³ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/49.

bağlamda düşünecek olursak zihnimizle dış dünya arasında mutabakat var mıdır? Risâlelerde geçen şu pasajdan özetle:

“...Çünkü ilahiyatçı filozoflar, âlemin ve ilk heyulânın sonradan oluşunu araştırmaya koyulduklarında işe öncelikle matematiksel meseleler üzerine düşünüp onlarda sağlam bir noktaya gelmekle başladılar. Sonra tabiat olaylarını incelediler ve onları doğru şekilde tanıdılar. Ardından metafiziksel meseleleri düşündüler ve âlem ile heyulânın sonradan oluş keyfiyetini araştırdılar. Sonunda hedeflerine ulaştılar.”⁶⁴

İhvân-ı Safâ'nın yöntem olarak matematiği seçmesinin bu sebepten kaynaklanabileceği düşüncesindeyiz. Çünkü metafizik gibi soyut bir ilimde zihin ile dış dünya arasında mutabakat kurmak zordur. Bu mutabakat madde ile zihin arasındaki bağlantıyı matematik ilmi gibi zihinde soyut, dış dünyada somut olan ilim ile metafizik ve diğer konuları temellendirmeye çalışmıştır.

⁶⁴ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 3/375.

2. BÖLÜM: İHVÂN-I SAFÂ MATEMATİĞİNİN YANSIMALARI

Tezimizin bu bölümünde öncelikle İhvân-ı Safâ'nın bir olan Allah'a ulaşma çabasında yöntem olarak kullandığı matematiğin kavramlarını *birlik-çokluk* ve sayı ilmi üzerinden ele alacağız. Evrendeki düzeni sayıların uyumu ve oranı üzerinden açıklayan İhvân-ı Safâ'nın görüşlerini matematiğin etki alanı olan müzik, hareket-oluşum, zaman, astronomi, altın oran ve ebced alt başlıkları altında izah edilecektir. Topluluğun felsefe-matematik ilişkisinde tevhit görüşünü izah etmesi somut ve evrensel dil olan matematik ile *birlik- çokluk* meselesine değineceğiz. Nihai gayeye yani Tanrı'nın birliğine ulaşmak için bir olan Tanrı'ya sayı ilmi üzerinden nasıl kullanıldığını ifade edeceğiz. Müzik ile ilişkisini doğanın düzeniyle bağlantısını matematik-oran sabitesi üzerinden açıklanacaktır.

Matematiksel nesneler gerçekten var olan, bağımsız varlıklardır. Fiziksel dünyadaki nesnelerin hareketi de matematiksel gerçeklerin bir yansımasıdır. Ay üstü alemin ve feleğin hareketleri bize matematiksel ara nesneler için bilgi vericidir. Bu sebeple hareket ve oluşum başlığıyla değişimin ay üstü alemdeki etkilerini daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. Bu başlık bağlamında ise evrenin sayı-oran-düzen ilişkisi ile açıklayacağımız astronomi ve ebced konusuna değineceğiz. Bu yoldaki çaba tevhit düşüncesine ulaşmak ve metafizik varlıkları anlaşılır kılmak içindir. Bu sebeple öncelikle bu alanların izahını ele almayı gerektirmektedir.

2.1. Birlik-Çokluk

Düşünce dünyasında, *birlik* ve *çokluk* anlayışı; Tanrı kanıtlanmasındaki bir arayışın izini sürerek ortaya çıkmıştır. Ksenophanes (M.Ö. 480) ilk çağ felsefesinde Tanrıyı ilk defa *Bir* ve tek olarak tanımlayarak, politeizme karşı çıkan bir filozoftur.⁶⁵ Ksenophanes'in *Bir* olan Tanrısı değişmez ve hareketsizdir. Daha sonra öğrencisi Parmenides'e (M.Ö. 430) göre ise *Bir* doğası, özellikleri ve varlığı itibarıyla Tanrı ile özdeştir. Ona göre *çokluk* ise bir "aldanma ve yanılmadan" ibarettir."⁶⁶ Herakleitos (M.Ö. 475) ise sürekli değişen şeyler vardır ve bu değişimi düzenleyen Tanrı'nın kanununun değişmediğini iddia

⁶⁵ M. Sait Reçber, "Plotinus: Tanrı'nın Birliği ve Basitliği Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2010), 61.

⁶⁶ Osman Mutluel, "İslam Felsefesinde 'Bir' Kavramı", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 2 (2011), 44-45.

etmektedir.⁶⁷ Her şeyi sayı ile izah eden Pythagorasçılara göre *Bir* düşüncesi varlığın özünü temsil eder ve varlıkların sonsuz dizisi *Bir*'den çıkar. Eğer sayı eşyanın özü ise sayının özü de *Bir*'dir.⁶⁸

Tezimizde *birlik* ve *çokluk* meselesini İhvân-ı Safâ'da daha anlaşılır kılmak için idealar âlemi ile ele alan Platon'un metinleri ve kuramları bağlamında değineceğiz. Platon, bu meseleyi düalist bir metafizik anlayışının söz konusu olduğu *Bölünmüş Çizgi Analogisi* üzerinden detaylandırmıştır:

“Şimdi, iki ayrı uzunlukta, ortasından kesilmiş bir çizgi düşün. Bu iki parçadan biri görülen dünya, öteki de kavranan dünya olsun. Parçalardan her birini aynı orantıyla yeniden ikiye böl. Nesnelerin aydınlık ve karanlık derecelerine göre görülen dünyada bir parça elde edeceksin: yansılar parçası.”⁶⁹

Epistemoloji ve ontolojinin idealar âleminde *Bir* olduğu, görüntüler âleminde ise *Bir* idesinden çıkmış *çokluklar* olduğunu görmekteyiz. Epistemoloji ve ontolojinin idealar âleminde pay alarak görüntüler âleminde gölgelerini yansıttığını düşünerek *episteme* ve *doxa*'nın bir idealar âleminde *Bir* olduğunu düşünebiliriz.⁷⁰ İdealar âleminde *Bir* olan *tümeller*'in görüntüler âleminde yansımaları, pay almasını akılla kavranabilen *çokluk* ifade eden *tikeller* üzerinden ulaşıyoruz. Bu iki âlem arasında bulunan nesneler için “matematiksel ara nesneler” olarak tanımlanan *ta metaxu* kavramı kullanılmaktadır. Aynı şekilde Platon'un Theaitetos diyalogunda kullanmış olduğu *kare* analogisine baktığımızda:

“Theodoros bir kare çizdi. Kareler sonsuz sayıda idi, bu nedenle de hepsini ortak olarak gösterecek bir şey bulmaya çalıştıkSayıları ikiye ayırdık. Eşit çarpanların çarpımlarını kare olarak ifade ettik ve bunları kare ya da çok kenar gibi isimler verdik...Üç, beş gibi sayılar bir başka sayının karesi değildir. Bu sayılar, kendilerinden daha düşük ya da yüksek değerdeki çarpanların çarpımıyla elde edilirler.”⁷¹

Bu analogiye göre; *bütün* olarak alınmış bir şeyin çizgiler ile eşit şekilde bölünmesi bize bütünden pay almanın ondan bir şey eksiltmediğini göstermektedir. *Tümel* bir kavramın açıklanmasını *tikellerden* yola çıkarak yapabileceğimizi ifade edebilmemiz mümkün.

⁶⁷ Alfred Weber, “*Felsefe Tarihi*”, çev. H. Vehbi Eralp, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2015), 32-33.

⁶⁸ Weber, “*Felsefe Tarihi*”, 35; Mutluel, “İslam Felsefesinde ‘Bir’ Kavramı”, 45.

⁶⁹ Platon, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüboğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017), 227-228.

⁷⁰ Ahmet Cevizci, *Platon*, Fikir Mimarları Dizisi/10 (İstanbul: Say Yayınlar, 1.baskı, 2014), 90-92.

⁷¹ Platon, *Theaitetos*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2.baskı, 2018), s.33.

Buna benzer örneği insan tanımı üzerinden de yapabiliriz. İnsanı fiziksel olarak tanımlayacak olursak bedende bulunan tüm organları ile ya da bir kısım organlarını sayalım. Daha sonra safra kesesi olmayan bir insan tanımı yapalım. Sonuç olarak; tümel olan insan tanımı yapılırken tikel bir organın eksikliği, insan tanımından herhangi bir şey eksiltmemiş olacaktır.

Pythagorasçı ve Platon düşüncesinde olduğu gibi İhvân-ı Safâ düşünce sisteminin temel kaynağını oluşturan sayıların doğal dünyada mevcut olan düzenleri ve ilişkileri açıklamada doğanın temel prensipleriyle bağlantılı olduğunu düşünmektedir. Örnek olarak; “sıcaklık, soğukluk, yaşlılık ve kuruluk şeklindeki dört hal; ateş, hava, su ve toprak şeklindeki dört unsur, sayıların varlığındaki; birler, onlar, yüzler ve binler şeklindeki dört basamağa nispet edilmiştir.”⁷² Sayıların temeli *bir*’dir. Temel varlık kabul edilen *bir*’in sayıların var olma temelini sağlamaktadır. Evrenin kaynağı *bir* olan Tanrıdır ve çeşitli varlıkların bir araya gelmesiyle ortaya çıkan *çokluğun*, aslında *birliğin* parçalarını temsil etmektedir. Yani herşey *birliğin* kaynağından türemiş *çokluklardır*. Platon Akademisinin girişinde asılı olan “Geometri bilmeyen giremez.” mottosunun takipçilerinin sisteminin temelinde de *birlik-çokluk* kavramları vardır. Platon’da bahsetmiş olduğumuz “matematiksel ara nesneler” olarak tanımlanan kavramı İhvân-ı Safâ, nesnelerin formlarının niceliği olarak çokluk üzerinden ele almaktadır.⁷³ Her şey *bir* olan Tanrı’dan çıkmıştır. *Çokluk* da birlerin bir araya gelmesiyle oluşan, bütünün parçalarıdır. Zaman ve mantık açısından *birlik*, *çokluğun* öncesine denk gelmektedir. Bu durumda ise başlangıçta hiçbir özellikle nitelendirilemeyeceğini anlamaktayız.

İhvân-ı Safâ sayıların ontolojisini; sayılar, çizgiler, noktalar ve nesneler olarak ele almaktadır: *Bir*’i tüm sayıların aslı olması, noktanın çizgilerin aslı, çizginin yüzeylerin aslı, yüzeyin de cisimlerin aslı olması gibi, üçgen şekli çizgileri düz olan tüm şekillerin aslıdır.”⁷⁴ Topluluk *Bir*’i sudur nazariyesi bağlamında ele almıştır. Onlara göre “hakiki olarak *Bir*, kesinlikle parçası olmayan ve bölünmeyen bir şeydir. Çokluk ise birlerin toplamıdır. Çokluğun ilki ikidir, sonra sırayla üç, dört, beş ve buna eklenerek gideceğine gider.”⁷⁵ Bu çokluk, sayıların artması gibi şekillerde de artar. Nokta, matematik ve

⁷² İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/35-36.

⁷³ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/34-36.

⁷⁴ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/63.

⁷⁵ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/34. Burada geçen paragrafa bakıldığında *Bir* sayısına verilen anlam matematik felsefesine uzak, matematik sembolizmine yakındır. Çünkü matematikte sayılar arasında tek bir sayıya üstünlük atfedilmemektedir.

geometride bir konumun belirtilmesi için kullanılırken İhvân-ı Safâ'nın sayı sisteminde 1'e karşılık gelmektedir.⁷⁶ Sudur nazariyesine göre Tanrı da evrendeki tüm varlık kendinden pay almıştır. İhvân-ı Safâ'da *bir* Tanrıyı ifade etmektedir, çokluk ise Tanrıdan taşanlardır. İhvân-ı Safâ bu konuda şöyle demektedir:

“Şanı Yüce Bari'nin varlıklara olan nispeti, ikinin sayılara nispeti gibidir; O'ndan olan aklın varlıklara nispeti, ikinin sayılara nispeti gibidir; nefsin varlıklara nispeti, üçün sayılara nispeti gibidir; ilk madde 'nin varlıklara nispeti ise dördün sayılara nispeti gibidir.”⁷⁷

Bu durumu, sudur nazariyesinde Ay üstü âlemin Ay altı âleme göre üstünlüğünü İhvân-ı Safâ dört sayısı ile sınırlandırmıştır. İlk maddenin altında olanların durumu Ay altı âlemin durumu gibidir. İhvân-ı Safâ doğanın düzeniyle uyum içerisinde olması için sayıları da dört ile sınırlandırarak sistemini oluşturmuştur. Ateş, hava, su, toprak unsurları gibi dört karışım kan, balgam, kara safra ve sarı safra gibi dört sayısı üzerinden de varlıkların oluşumunu ele almıştır.⁷⁸ Bu paragrafı sayı ile ifade edecek olursa:

1+1 Külli Akl: Burada 1 sayısı Tanrının bir oluşunu ifade etmektedir. *Bir* sayıların başlangıcı, yaratmanın başlangıcıdır. Herşey *bir*'den meydana gelir.

1+2 Külli Nefs

1+3 İlk Madde: bu kısma kadar olanlar cisim değildir. Ay altı âleminin başladığı andan itibaren 4 ile birlikte cisim başlar. Bütün doğa düzeni 1,2,3,4 sayısının farklı özlere eklenmesiyle oluşturulan bir düzendir.

4+1 Tabiat

4+2 Cisim

4+3 Gök

4+3+1 Elementler

4+3+2 Bileşikler

Platon'un kare analojisinde değindiğimiz şekilde İhvân-ı Safâ'da da çizginin noktadan pay alması söz konusudur. Şekillerin artması ya da değişmesiyle noktada değişiklik olmaz, şekiller pay almış olur. Peki varlığı bulunan nesneleri açıklamada yeterli görülen sayılar, pay alma üzerinden değinecek olursak gerçekten her somut olan şeyi açıklayabilir mi? Somut olarak havayı ele alalım. Büyük bir genişliğe sahip odanın içinde bulunan

⁷⁶ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/57-61.

⁷⁷ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/36.

⁷⁸ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 35-36.

havadan odada bulunan nesnelerin pay alması havadan bir şey eksiltecektir. Çünkü hava oksijen ve azottan oluşmaktadır. Hava akımı ile pay alma ne kadar az dahi olsa son bulacaktır. O halde nesnelerdeki pay alma durumunu kategorileştirilmesi gerektiği konuyu daha açık hale getirecektir.

İhvân-ı Safâ perspektifinden bakıldığında, matematik ve felsefe arasındaki bağıntıyı açıklamada tatmin edici bir yeterliliğe sahip midir? Ya da metafizik alanındaki kavramları bütünüyle matematik ile açıklanması olanaklı mıdır? *Birlik ve çokluk* kavramların açıklanması sistematik bir düşünce içerisinde yer alabilir mi? Çalışmamızın buraya kadar olan kısmında; varlık felsefesi üzerinden *birlik- çokluk* kavramlarını anlamak, İhvân-ı Safâ'nın Tanrı kanıtlamasında önemli bir rol almaktadır. Bu kavramlar, onların tanrısal varlık hakkındaki düşüncelerini temellendirme sürecinde kullanmalarına olanak sağlamaktadır. Felsefe başlangıçta somut deneyimlere dayanan bir süreç olarak ele alındığında, zamanla soyut ve kesin bilgi sunma potansiyeli elde etmektedir. Matematik ise doğrudan soyut ve rasyonel bir dil kullanarak bu tür kesin bilgileri ifade eden bir alandır. Bu evrim sürecinin inancın matematik dil ile açıklanmasını zorunlu kılmaktadır. Matematiksel yaklaşımın eksik olduğu düşünülen durumlarda deney ve gözleme dayalı bilgiler daha sağlam ve kesin sonuçları bize vermektedir.

2.2. Sayı İlmî

Matematiksel bilginin gerçek dünyayla bağlantısını kullanarak ve onu akıl süzgecinden geçirerek varlığa dair şüpheleri en aza indirgeyebiliriz. Bu açıdan sayı ilmi, Tanrı ve Tanrıdan gelen varlıkların durumunu anlamak için akıl yürütmeye imkân sağlamaktadır.⁷⁹ İhvân-ı Safâ, matematiksel düşünceyle yani sayılarla alemi anlamlandırabileceğimizi ve kanıta dayalı açıklamalarda bulunabileceğimizi ifade etmektedir.⁸⁰ Matematikle ilişkilendirilen kavramların incelenmesi, bir tür tanrısal varlık kanıtı sunma çabasının meydana gelebileceğini, bundan ötürü sayı ilmi ile inanç arasında bağlantı kurma çalışmalarının yapılabileceğini düşünmekteyiz. Bu bağlamda belirli bir düşünce sisteminin kabullerine dayanarak, bu kabulleri kanıtlamaya yönelik bir felsefi bilgi temellendirmesi olabileceğini ifade edebiliriz. Belirli bir düşünce sistemi, kabullerine dayanarak ve bu kabulleri kanıtlamaya çalışarak *birlik ve çokluk* gibi temel kavramları

⁷⁹ Metin Koçan, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Varlık-Matematik İlişkisi* (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 82.

⁸⁰ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 3/147.

açıklamaya yönelik bir felsefî yaklaşım benimsenmektedir. Bu durum, düşünceyi oluşturan inançların ve bunları destekleyen kanıtların birbirine nasıl bağlandığını ifade etmektedir. Bu bağlamda bilgilerin doğruluğunu değerlendirirken sayısal verileri kullanarak mantıklı bir temele dayandırırız. Bilgilerin somut deneyimlere ve gözlemlere dayandırılmasıyla doğru ortaya konulmaktadır. Kabullerimizi mantıklı düşünce ve sayısal verilerle desteklemeye çalışarak, bir rasyonel temele dayandırmaya çaba harcarız. Kişi sürekli birlik ve teklik konusunda güven duyarken, çokluk ve çeşitlilik hususunda tereddüt içindedir. Bu çerçevede birey, elde edilen bilginin doğru oluşunu sorgulamadan kabul edemez. İnsanlar karmaşık önermeleri sayılarla ifade ederek rasyonel bilgiye ulaşmayı hedeflemektedir. Bu bireylerde, mantıklı düşünme ve analitik becerilerini kullanarak ilerleme çabası vardır. Platon bir şeyi düşünürken sadece form ve özellikleri değil aynı zamanda sayısal ölçümlerini de göz önünde bulundurmamız gerektiğini ifade etmektedir.⁸¹

Risâlelerde sayı ilmini incelemeyi diğer matematik ilimlerini incelemenin önüne almışlardır. Çünkü sayı ilmi her nefste potansiyel olarak (*bilkuvve*) yer etmektedir. İnsan da sadece potansiyel olarak sahip olduğu düşünme gücüyle o güce başka bir ilimden örnekler edinmeden düşünmeye ihtiyaç duyar.⁸² Platon bir nesne, düşünce veya sayıyı düşünmek için zihnimizin sadece duysal deneyimleri değil, soyut kavramları da anlamaya ve üzerinde düşünmeye ihtiyaç duyduğunu ifade etmektedir.⁸³ Kişiyi kişi yapan şeyin aslında beynin bir özelliği olan bilinç olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bilinç yönelimseldir yani sürekli hareketin farkında olma halidir.⁸⁴ Konu bağlamında Platon'un ve Aristoteles'in *Anımsama Kanıtı*'nı ele alabiliriz. Bu kanıta göre sahip olduğumuz bilgi gerçekte bir hatırlamadır.

Platon, anımsama (*mneme*) kavramını “hafıza” anlamına gelen *mneme* ve “çağrışımla hatırlama” manasında kullanılan *anamimneskesthai* şeklinde kullanmaktadır.⁸⁵ Hatırlamayı, fiziksel âlemde tikellerden yola çıkarak ulaştığımız bilginin gerçekte idealar âlemindeki karşılığını bilme hali diye tanımlayabiliriz. Platon öğrenmenin hatırlama

⁸¹ Ayhan Çitil, *Matematik ve Metafizik*, 12.

⁸² İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/49.

⁸³ Ayhan Çitil, *Matematik ve Metafizik*, 12-15.

⁸⁴ John R. Searle, *Bilincin Gizemi*, çev. İlknur Karagöz İçyüz (İstanbul: Küre Yayınları, 1.baskı, 2018).

⁸⁵ Egemen Seyfettin Kuşçu, “Hafıza ve Çağrışımla-Hatırlama Üzerine”, *Kutadgubilig Felsefe ve Bilim Araştırmaları Dergisi*, sayı 34, (Haziran 2017), 397-415

olduğunu *Menon* diyalogunda bir kare şekli üzerinden ele almaktadır.⁸⁶ Platon'un *Bölünmüş Çizgi Analojisi* 'nde olduğu gibi aslında bir bütün olarak algıladığımız bir şeyi parçalara böldüğümüzde, bütünden yalnızca pay almış olur. Bu bağlamda dış dünyada algılarımızla elde ettiğimiz bir bilgi zihinde oluşturulmuş doğru ve yanlış sanı ile irtibatlandırılır. Platon'a göre bilgi nedir diye sorduğumuzda bilginin tanımını bulamayız. Bilgiyi tikellerden yola çıkarak sadece ne olduğunu açıklamaya çalışırız. Platon ilk aşamada bilginin algılarımız olduğunu söylemektedir. Duyu ve düşüncelerimiz birbirine uyduğu sürece doğrudur.⁸⁷ İkinci aşamada algılar varlığa ulaşamadığı için gerçeğe de ulaşamaz düşüncesinden yola çıkarak bilginin algı olmadığını ispatlar.⁸⁸ Üçüncü aşamada ise doğru sanının bilgi olduğunu ispatlamaktadır.⁸⁹

Çalışmamızda değindiğimiz noktalardan hareketle bilinen bir şeyin tikellerden yola çıkarak algılamak zorunda olmadığımız, gerçek bilginin ancak zihinde var olduğunu ve gerçek bilgiye hatırlama ile tümele ulaşmak olduğunu anlamak mümkün. Burada etkin olan zihnin işlevi söz konusudur. Çünkü dış dünya ile zihin arasındaki mutabakat *bellek* (*memory, mneme*) ile açıklanmaktadır. Örneğin bir zincir doğduğumuz andan itibaren yeni halkaların eklenmesiyle uzadıkça başlangıç noktasından uzaklaşıyor. Tıpkı *bölünmüş çizgi analojisi* 'nde parça-bütün ilişkisinde yok olma değil pay alma durumu olduğu gibi belleğin de durumu beynin işlevi olan zihinde bu şekildedir dememiz mümkündür.⁹⁰ Bilginin hatırlama olduğunu savunan Platon'un öğretileri onun idealar kuramına dayanmaktadır.⁹¹ Hatırlama bilincin tikellerle harekete geçirilmesi sonucunda zihinde imge ve tasavvurun oluşmasıdır.

İnsan cismânî ve ruhânî iki cevherden oluşan cüzi varlıktır. Bilkuvve var olanların bilfiil hale geçmesiyle nefis yetkinleşir. Amaç, nefsin kavrayışının ulaştığı gayedir. Nefislerin en yücresi, kendisinden bilginin taşıdığı nefislerdir. O halde insani nefis ve onun sureti kesin bilgi ve ahlakını erdemli davranışlarla yetkinleştirmezse, nefis bedenden ayrıldıktan sonra

⁸⁶ Ahmet Cevizci, *Fikir Mimarları Dizisi: Platon* (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 238-246.

⁸⁷ Platon, *Theaitetos*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2020, 3.baskı), 53-79.

⁸⁸ Platon, *Theaitetos*, 92-93.

⁸⁹ Platon, *Theaitetos*, 94-102.

⁹⁰ Aristoteles de istidlal öğrenilen her bilginin daha önceki bir bilgiden geldiğini ve matematik ilimlerinin böyle kazanıldığını ifade ederek hatırlamaya vurgu yapmaktadır. Aristoteles, *İkinci Analitikler*, çev. Hamdi Ragıp Atademir (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951), 3.

⁹¹ Stephen Priest, *Zihin Üzerine Teoriler*, çev. Ayhan Dereko (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 26.

eksik ve bilgisiz kalmaktadır.⁹² Bu sebeple İhvân-ı Safâ ilimlerin amacını, nefsin bilgisi olduğunu önceleyerek ilimleri ele almıştır. Bu bağlamda ilk yetkinleşmeyi sayı ilmi üzerinden temele almaktadır çünkü sayı ilminin her nefiste bilkuvve olarak vardır. İhvân-ı Safâ, *Risâlede* sayı ilminin amaçlarına iki farklı noktadan değinmektedir. İlki yukarıda açıkladığımız şekliyle; sayıların nicelikleri ve nitelikleri üzerinden doğayla olan irtibatlarının aynı düzen içerisinde ele alınması. Bu düzen çerçevesinde varlığı, evreni ve tabiatı matematik ile aklileştirmektir yani somut hale getirmektir. İkinci amaç ise sayıların nefis ilmi ile arasındaki ilişkinin incelenmesidir. İhvân-ı Safâ sayı ilmi ile elde edilen niteliklerin çeşitlilik arz eden, değişen özelliklere sahip olduğunu, her varlığın kendine özgü niteliklere sahip olmasını, o halde nefsin cevher olduğunu ifade etmektedir.⁹³ Nefsin bilgisiyle amaç Tanrıya ulaşmaktır. Özü itibariyle nefis, canlılık ve ruhsal derinlik içeren bir varlıktır. İnsanın akıl ve anlama yeteneğini temsil eden “bilme gücü” ve arzuları, duyguları ve eylemleri yönlendiren iradeyi ifade eden “yapma gücü” vardır.⁹⁴ Bu iki gücün dengelenmesi ile erdemli bir yaşam sürdürülebilir. Nefis, aklın sınırlarını aşan, sürekli ve ölümsüz bir ruhsal özür. Ancak bu ruhani cevher tam anlamıyla mükemmel değildir ve olgunlaşmak için tamamlanmaya ihtiyaç duymaktadır.⁹⁵ Yani insanın içsel varlığı sürekli bir gelişim ve olgunlaşma çabasıdır. *Bir*’in sayılarla olan bağıntısı ise nefsin bilme gücünden gelmektedir. Onlara göre tikel nefislerin cevherlerinin hatırlanması ile bilgi tasavvur edilir, düşünce temelli matematiğin keskinleşmesi derin bilgi ile sağlanır.⁹⁶ Platon’un *animsama kanıtında* değindiğimiz gibi bilkuvve var olan bilginin açığa çıkmasıyla sayı ilmine ulaşıyoruz. İhvân-ı Safâ’ya göre nefsin birden çok çeşidi vardır.⁹⁷ İhvân-ı Safâ sayı ilmi bağlamında nefsin düşünme gücüne değinmektedir:

“Şunu bilesin ki, geometricilerin ve ilimler üzerine inceleme yapanların çoğu, boy, en ve derinlik olan bu üç boyutun kendi başlarına bir varlıkları olduğunu zannederler, fakat bu varlığın, ancak cismin cevherinde veya nefsin cevherinde bulunduğunu ve müfekkire gücü (el-kuvvetü'l-müfekkire) onları hisle algılanan şeylerden

⁹² İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 3/37. Nefsin bu durumu ceninin rahimde yaratılışı tamamlanmadığında ve orada sureti yetkinleşmediğinde dünya hayatından tam olarak faydalanmayacağına benzetilmektedir.

⁹³ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/49.

⁹⁴ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/199.

⁹⁵ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 3/150.

⁹⁶ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 4/14.

⁹⁷ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 3/194. Nefsin sayısının bilgisi Yüce Allah’tadır. İhvân-ı Safâ, insani nefsin başlıca beş gücü olan; düşünme, hayal, hafıza, konuşma ve yapıcı gücü saymıştır.

ayırıldığında, nefsin cevherinin bu varlıklar için ilk madde (heyûlâ), bu varlıkların ise nefsin cevherinde suret olduğunu bilmezler.”⁹⁸

İhvân-ı Safâ’ya göre matematiğin başı sayıların niteliklerinin bilgisidir. Sayıların bilgisini bilkuvve bildiğimizi kabul eden İhvân-ı Safâ, varlığı sayılar ile açıklamayı kendilerine metot edinmiştir. Onlara göre sayıların ilmi, nefsin cevherinde suret olduğudur. Platon’da olduğu gibi matematik bilimlerinde yapılan incelemenin amacını, duyulurlar aracılığıyla algılanan nesnelerin formlarını anlamak ve ardından düşünme gücüyle bu formları zihinde tasavvur etmek suretiyle zihinleri eğitmek olduğu şeklinde açıklamaktadırlar.⁹⁹ İhvân-ı Safâ’da *bir* düşüncesi açıklanırken matematiksel bir benzetme ile sayıların düzenini Tanrı’nın varlıklar üzerindeki rolü ile bağlantılı hale getirdiği anlaşılmaktadır. *Bir* nasıl ki sayıların başlangıcı ise Tanrı da varlıkların sebebi ve yaratıcısıdır.¹⁰⁰ Onlar sayıların uyum ve oran içerisinde düzenlenmesini ve kullanımını, doğanın düzeniyle bir uyum içinde olduğunu söylemektedirler. Bu bağlamda matematiksel yapıların doğadaki olayların açıklanmasında bir araç olarak kullandıklarını söyleyebiliriz. Fakat İhvân-ı Safâ’nın sisteminde sayı düzeninin evrensel bir gerçeklik değil, insan zihninin tercih ve düzenleme yetenekleriyle oluşturulan bir yapı olduğunu görebilmekteyiz.¹⁰¹ İhvân-ı Safâ’nın bu düşünceleri, özellikle astronomiye dair bölümlerde açıkça belirtilmiştir. Matematik, mantıksal yapılar üzerine odaklanırken, yaşamın tüm yönlerini kapsamak için bazen yetersiz kalacaktır.¹⁰²

İhvân-ı Safâ sayıların tanımını yaparken aynı zamanda bunlara belli anlamlar da yüklemektedir:

“İki sayıların ilkidir ve çifttir. Üç, kimi zaman tek kimi zaman da çift olan sayıların üçte birini sayar, bu sebeple üç, iki sayıyı aşar ve üçüncü bunlardan sayılır, bu üçüncü bazen tek bazen de çift olur. Dört, köklü sayıların ilkidir... beş devreden sayıların ilkidir...”¹⁰³

⁹⁸ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/71.

⁹⁹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/71.

¹⁰⁰ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/37; İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 3/148-149.

¹⁰¹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/33-35.

¹⁰² Ahmet Ayhan Çitil, “Bir, Çok ve Sonsuzluk”, *Sabah Ülkesi* 51 (Nisan 2017), 24-27. Çağdaş dönem matematik düşünürlerinden George Cantor’un (1845-1918), kümeler teorisi ve sonsuzluk kavramları aracılığıyla, düşünce sürecimizin metafizik konulara yönelerek, nihayetinde sezgisel bilgi ile rasyonel bilgiyi birleştirme potansiyeline işaret etmektedir. Yani bu düşünce, soyut matematiksel kavramları kullanarak, insan zihnini aşarak metafizik konulara yönelebileceğini ve bu süreçte sezgi ile rasyonel bilginin birleşimine ulaşabileceğini öne sürmektedir.

¹⁰³ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/38.

Sayıların düzenini, doğayla uyumlu olabilmesi için dört ile sınırlandırmaktadırlar. Sudur nazariyesinde ay-üstü âlemde bulunan akıllar hiyerarşisinde olduğu gibi bir sayısı yaratıcıya, iki sayısı Külli akla, üç sayısı Külli nefse ve dört sayısı heyulaya karşılık gelmektedir. Ay-altı âlemde ise dört unsurdan oluşan tabii maddeler bulunmaktadır. Sayıların tabiatı incelendiğinde her birinin farklı özellikte olduğu anlaşılmaktadır. Bunun sebebi yaratıcının inayeti ile açıklanmaktadır.¹⁰⁴

Çalışmamızı ilgilendiren tarafı ise metafizik problemlerde matematik ve aritmetik yöntemin bu sorunlara nasıl cevaplar yönelttiğidir. Verilen cevaplar her durum ve koşulda kullanılabilir mi? Metafizik sorunlar arasında dini tecrübeye baktığımızda burada birtakım yetersizlikler görülebilmektedir. Çalışmamızla ilgili kısım bağlamında Nörofelsefe alanıyla bağ kurabiliriz.¹⁰⁵ Bilgi iletimi ve işlemi olarak görev yapan, nöron adını verdiğimiz sistemde oldukça karmaşık bir sistem mevcuttur. Zira nöron sistemi açıklanabilir ve anlaşılabilir bir sistem olmasına rağmen sınırlı bir yapıya sahiptir. Sayılarla oluşturulan bu kodlamaların, karmaşık ve öznellik içeren konuları ele alırken ki çoğunlukla dini tecrübe noktasında, geniş bir sayısal veri setlerine dayanmak zorundadır. Bu çerçevede bir dizi ilişkilendirme yapılsa da bu süreçte bir noktada kısıtlamalara tabii olunacaktır. İhvân-ı Safâ *Risâlelerinde* de her varlığın sayı ile ifade edilışinde estetik değerlerle ilgili herhangi bir bilgiye yer verilmemektedir. Sayı ilmi ile varlığın; İnsan zekâsı, düşünsel faaliyetler ve deneyimlenen duygular noktasında eksik kalabileceğini düşünmekteyiz. İnsan düşüncesini ve inançların karmaşıklığını sayısal kanıtlara dönüştürmek zor olacaktır. İnsan deneyiminden türemiş öznel konuları sayısal ve aritmetik bir yaklaşımla açıklama için yeterli veriye ulaşılması gerekmektedir. Bireyin duygusal ve düşünsel deneyimleriyle ilgili alanlarda; tahayyül-tefekkür, sezgi ve rastlantısal olaylar ele alındığında sayılar ve matematiksel kavramlar izah etmede yetersiz kalmaktadır. Sayılar somut ve ölçülebilir kavramlarla ilişkilendirildikleri için soyut kavramlarla ve metafizik konularla bağdaştırılmaları zorlayıcı olabilmektedir. Olasılıkların ortalaması, birçok deneme sonucunda elde edilen verilerin toplamının alınmasıyla rasyonel bilgi elde etmemizi sağlamaktadır. Rasyonel temele dayandırmaya

¹⁰⁴ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/36.

¹⁰⁵ Nörofelsefe: Nöronlar uyarılabilir sinir hücreleridir. Zihin ve davranış ilişkilerini, beynin nöronlarının etkileşimi üzerinden ele alan zihin felsefesinin alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Detaylı okuma için bk. Patricia Smith Churchland, *Nörofelsefe*, çev. Özge Yılmaz (İstanbul: Alfa Yayınları, 2019), 193-264.

çalıştığımız sezgisel bilgilerimizi, duyularımızın birleşiminden elde ettiğimiz sonuca dayandırabiliriz.

2.3. Müzik

İhvân-ı Safâ'nın düşünce sisteminde felsefe-matematik ilişkisi bağlamında müzik hakkındaki görüşlerini ele almamız tezimizin bütünlüğü açısından önem arz etmektedir. Musiki risâlesinin tezimizle bağlantılı olduğu önemli nokta matematik ilmindeki sayılar arasındaki uyum ile müzikteki notalar arasındaki uyumdur. Bu bölümde amacımız ilk olarak *Risâlelerde* etkilerini gördüğümüz ve müziğin matematikle ilişkisini sayılar üzerinden ele alan Pythagoras ve Platon felsefesinde müziği ele alarak konuya giriş yapmaktır. Sonra bu düşünce sistemlerinin müzik alanındaki yansımalarını Pythagorasçıların takipçisi olan İhvân-ı Safâ'da matematik- müzik ilişkisini sayılar ve notalar üzerinden ele almaktır.

Antik Yunan'da matematik, tıp, müzik ve astronomi birbiriyle bağlantılı ilimler olarak karşımıza çıkmaktadır. “Müziğin babası” olarak bilinen Pythagoras, evreni matematiksel ilkelerle açıklamaktadır. Peki evreni açıklamak için sayıları temele almadaki sebep niceliksel midir? Elbette değildir. Evrensel bir dil olarak kabul ettiğimiz matematik ile varlığını kabul ettiğimiz soyut olan müziği notalar üzerinden sayılarla somutlaştırarak ritimleri açıklarız. Pythagoras, müzik ile matematik arasındaki ilişkiye olan merakının demircilerin önünden geçerken çekiçlerden çıkan seslerin uyumundan etkilenmesiyle ortaya çıktığını söylemektedir. Bir pasajda şu şekilde ifade edilmektedir:

“Demircilerin kullandığı çekiç ağırlıklarından esinlenerek müzikal ses aralıkları üzerinde deneyler yapan Pythagoras, farklı ağırlıktaki çekiçlerden çıkan seslerin uyumunu, tel boylarını veren büyüklüklerle oranlayarak müzikteki ses aralıklarını oranlarla (basit kesirlerle) ifade etmiştir. Böylelikle Pythagoras, ses aralıklarının tel uzunluklarına ve tel uzunluklarının birbirine oranına bağlı olduğunu keşfetmiştir.”¹⁰⁶

Bu bağlamda Pythagoras, öncelikle müzik-etik öğretisi olarak bilinen *Ethos*¹⁰⁷ öğretisine bağlı kalarak müzik ile matematik arasındaki analizi sistemleştirmek için ölçüm aracı

¹⁰⁶ İlhami Kaya, “Monochord Tel Bölünmeleri ile Armonikler Arasındaki Bağlantı”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 16/61 (2017), 636-646.

¹⁰⁷ Ethos: Etik kelimesinin kökenini oluşturmaktadır. Antik Yunan felsefesi kavramıdır, bireysel karakterin değişmez özelliklerinin toplamı anlamındadır. Ethos (Yun. Ethos- gelenek, düşünce tarzı, davranış, karakter), kavram olarak farklı anlamlar taşır. Antik Yunan'da Ethos olarak, gelenek ve göreneklerin etkisiyle oluşan kişilik karakteri anlaşılmaktadır. Daha detaylı bilgi için bk. Ayna İsababayeve, *Antik Yunan*

olan monokordu icat etmektedir. Pythagoras, kosmosun bir “harmonia” (uyum) ifade ettiğini belirtmiştir. Harmonia, öncelikle müzik alanında ele alınmıştır. Müzik ve matematik arasındaki uyum sayılarla ele alınmaktadır. Onun kurmuş olduğu bu bağlantı, “Uyuşumsal Orta”, “Uyuşumsal Gelişme” gibi matematik terimlerle ifade edilmektedir.¹⁰⁸ Tek ve çift, sonlu ve sonsuz gibi sayıları farklı kategorilerde sınıflandıran Pythagorasçılar, sayıların genellikle tekli ve çiftli kombinasyonlardan oluşması gibi âlemin de birçok sonlu ve sonsuz unsurdan oluştuğunu düşünmekte ve bütün bu çeşitli unsurların sayısal prensiplerle desteklenerek uyum ve düzene dayandığını söylemektedirler.¹⁰⁹

Platon’un *Devlet* eserinde 377/a pasajında çocukları yetiştirme ve eğitim yollarından bahsedilirken ruh için eğitimin müzikle olduğu ifade edilmektedir.¹¹⁰ Platon, eğitimlerin en güzelinin ve en iyisinin müzik eğitimi olduğunu düşünmektedir. Uyum ve ritim kadar insanın ruhuna nüfuz eden başka bir şey yoktur. Müzik eğitimi belirli kurallar çerçevesinde tutarlı ve uyum içerisinde öğretildiğinde insanın erdemli davranmasını sağlar ve özünü güzelleştirir. Zira aksi bir şekilde müzik eğitimi verildiğinde düzen eksikliği ve bozukluklar, kişinin hassas algısını rahatsız eder ve bu durum onu olumsuz etkiler.¹¹¹ Antik Yunan metinlerinde geçen; bir bütünün parçası ve müziğin vezinle ilgili bir parçasını da ayırıp bütünün ismi olan *Poiesis* kavramı, eylem sonucu ortaya çıkan esere yoğunlaşır.¹¹² İnsanın düşünme gücüyle var olan şeylerden yola çıkarak, Platon’un anımsama kanıtında olduğu gibi, ilk bilgiye olan yakınlığı olarak tanımlayabiliriz. Bu duruma Platon metinlerinden şu örnekler verilebilir:

“İstersen bir ayna al eline, dört bir yana tut. Bir anda yaptın gitti güneşi, yıldızları, dünyayı, kendini, evin bütün eşyasını, bitkileri, bütün canlı varlıkları.”¹¹³

Müzik Felsefesinde Ethos Kavramı (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 11-15.

¹⁰⁸ Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Alfa Yayınları, 1.cild, 2023), 108; Yalçın Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ’da Müzik Düşüncesi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1.baskı, 1995), 48.

¹⁰⁹ Diler Ezgi Tarhan, “Pythagoras Felsefesinde Müzik ve Matematik İlişkisi Üzerine”, *Felsefi Düşün Akademik Felsefe Dergisi* 15 (Ekim 2020), 203-224.

¹¹⁰ Platon, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüboğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 65.

¹¹¹ Platon, *Devlet*, 401d- 401e/94.

¹¹² Erman Kar, “Aristoteles ve Platon’un Bilim Sınıflaması Üzerine”, *Siirt Üniversitesi Fikriyat Dergisi* (2021), 187. Poiesis kavramı kimi yerde mimesis ile aynı anlam taşıdığına vurgu yapılmaktadır. Bu kavramla ilgili bk. Barış Mutlu, “Platon’da ve Platon Öncesi Metinlerde Mimesis”, *Art-Sanat Dergisi* S.8 (2017).

¹¹³ Platon, *Devlet*, 337.

“Güzel olanı, sade, saf, katışıksız, insan bedeninin kirlerine bulaşmamış, tanrısal güzelliği, bizzat kendi formu içinde gören bir insan neler hisseder? Başını kaldırıp, bu güzelliği gören insan sıradan yaşam sürebilir mi? O insan bu durumda artık yalancı erdemleri değil fakat erdemin kendisini doğurabilir.”¹¹⁴

Tanrı, maddeye idealar âleminin formlarını kazandırır. Biz de bu formlar ile zihnimizde ide oluştururuz. Tanrı değişmeyen, zamandan ve uzamdan bağımsız idelere bakarak duyulur alandaki her nesneyi, güneşi, yıldızları, gökyüzünü ve tüm evreni kurar.¹¹⁵ İhvân-ı Safâ da insani nefsin gücüyle uyum ve oran olan varlığın bilgisinden yola çıkarak zihni keskinleştirerek tikelden tümele yetkinleşme çabasıyla Yüce Yaratıcıya ulaşmayı amaçlamaktadır. Bu yetkinleşme çabası insanın bilkuvve bulunan matematiksel bilgiler ile feleklerin hareketinin bilgisini veren geometri ilmiyle arasında bulunan ilişki hasebiyledir. İnsan, nefsânî arzularından kurtulup akıl gücünü yetkinleştirme eğilimini arttırdıkça Ay üstü âlemi idraki de artar. Ay üstü âlemin bilgisine ulaştıkça ve kendisine yakınlaştırdıkça Tanrı’ya ulaşır. Böylelikle nihai gayeye ulaşmaktadır. Bahsetmiş olduğumuz bu uyumu, Platon metinleri ve İhvân-ı Safâ’nın müzik risalesi bağlamında düşünürsek, felsefenin asıl amacının sanatçının bu durumu gibi olduğunu söyleyebiliriz. İhvân-ı Safâ *Matematik Kısımının Beşinci Risalesi: Musiki* bölümünde amaçlarının oranların bilgisi ve te’lifin içeriği olduğunu söylemektedirler.¹¹⁶ İhvân-ı Safâ müziği ruhâni cevherler olarak tanımlamaktadır. Ruhâni cevherlerinde dinleyicilerin nefisleri olduğunu dile getiren İhvân-ı Safâ, sanatın sanatçıların ustalıklarında meydana getirdiği etkiler gibi müziğin de nefisler üzerindeki etkisinin çok olduğuna vurgu yapmaktadır. İhvân-ı Safâ, filozofların hikmetli düşünceleriyle oluşturdukları ve bireylerin sanat olarak öğrendikleri bilgileri günlük yaşamlarında çeşitli amaçlarla kullanmaktadırlar.¹¹⁷

Uyumlu melodiler ve ölçülü nağmeler ile açıklanan müzik, İhvân-ı Safâ’ya göre cisimlerin havada birbiriyle çarpışması sonucu oluşan sestir.¹¹⁸ İhvân-ı Safâ ölçülü nağmeleri ve uyumlu melodileri matematikteki sayılar arasındaki oranlarla bağlantısını kurarak ele almaktadır. Bu bağlamda matematiğin müzik üzerindeki etkisi notalarda

¹¹⁴ Platon, *Şölen*, 212a. Bk. Cevizci, *Fikir Mimarları Dizisi: Platon*, 211c ve 212a/344-345.

¹¹⁵ Berfin Kart, “Aristoteles ve Heidegger’in Sanat Kuramlarında “Poiesis” ve “Phronesis””, *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2015), 80-82; Bk. Talat Alkan, *Schopenhauer’in İrade Felsefesi ve Müzik Metafiziği* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 30-36.

¹¹⁶ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/131

¹¹⁷ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/131-133

¹¹⁸ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/134

işlenen sayıların uyumu üzerinden matematiksel hesaplamalarla ortaya konulmaktadır. Matematik ilmi altında ele alınan müzik ilmi, uyum ve oranın bariz şekilde gösterildiği alan olmuştur. Bu sebepten *Risâlelerde*; uyumu sağlayan oranların zarafeti, vuruşları inceleyenleri ve matematiksel sanatlarını araştıranlara rehberlik etmiştir ve incelikle harmanlanmış estetik ve adap için yol gösterici olarak sunulmuştur.

“Cüz’i nefislerde güzel duyumların resimleri tasavvur olunduğunda bu, külli nefis için eş ve benzer olur, aynı zamanda bu yönde özlemi ve kavuşma isteği olur.”¹¹⁹

Müzik sanatının ruhânî nefislerde¹²⁰ tesiri çoktur. Musiki ğınadır (nağme), musikişinas mugannidir, müzik aleti çalgıdır, ğına ise uyumlu (ahenkli) melodilerdir. Lahn ardı ardına gelen nağmelerdir. Nağmeler, ölçülü seslerdir.¹²¹ İhvân-ı Safâ sayıların doğa ile uyumunu müzik ile de bağdaştırmaktadır. Bu bağlamda doğada bulunan dört unsur temelinde ud’un dört tel üzere inşasından söz etmektedir:

“Tabiatçı bilge kişiler, su, hava, ateş ve toprak gibi unsurların dairelerinin çaplarının -keyfiyet açısından- yani incelik ve kalınlık açısından bir altındakiyle 1+1/3 oranında olduğunu anlatmışlardır... Onların bütün tellerin altında olan zir teline bağlanma sebebi, zir telinin ateş unsuruna, nağmesinin de ateş sıcaklığı ve hiddetine eş olmasıdır.”¹²²

Müzikte notalar ile sayılar arasındaki uyum, ölçülü sesler ile ilgilidir. Ölçülü sesler, belirli bir ritim ve düzen içindeki seslerin, ardışık duraklamalarla kesintiye uğramadan devam ettiği bir müzikal akışı ifade etmektedir. Buradaki hareket iki çeşittir: Süratli ve yavaş. Sesler arasındaki bu uyum eğer sağlanmazsa mizaç bozulur. Eğer uyumlu olursa, mutedil olur ve güzel sesler çıkar. Bu uyum sıvı halde bulunan karışımları, cevherleri güçlendirir, kişinin tabiatını daha canlı hale getirir ve nefisler mutlu olur.¹²³ Zıt kutupların birbirini çektiği gibi tiz ve pes sesler arasında uyumlu bir oran olursa bu da mutedil müzik sayılmaktadır. İnsanın bulunduğu coğrafi özellikler, yetiştiği

¹¹⁹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/158.

¹²⁰ Ruhânî nefis kavramı üçüncü bölümde açıklanacaktır.

¹²¹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/134. İhvân-ı Safâ bu risalesinde; Pisagor, Öklid ve Batlamyus’tan müzik teorisini ve makamların seslerini icat edenler olarak bahsetmektedir. Bk. İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/144.

¹²² İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/141-147. Bk. Muhammed Fatih Kılıç, “İhvân-ı Safâ’da Sanatın Ahlaki Boyutları: Müzik Üzerine Bir İnceleme”, *Bilimname Dergisi* 36 (2018), 63-90.

¹²³ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/136-137.

sosyal çevre, feleklerin hareketleri ve daha birçok durumla var olan mizaç çok çeşitlidir. Bu sebeptendir ki aynı makamda aynı orandaki bir müzik farklı mizaçlarda farklı etkiler oluşturmaktadır. Zira insan uyumlu, oranlı bu ses ve nağmelerden nefesine yetkinlik kazandırabilirse mana değişir. İhvân-ı Safâ bu konuyla ilgili şu şekilde güzel bir analogi yapmaktadır: “Nitekim inci kazanılıp sedef atıldığında inciyle başlayan diğer iş gibi. Meyveler ve tohumlar olgunlaştığında da durum aynıdır. Hasat ve kabukları atma işi hariçtir. Zira özü alınır ve diğer iş başlar.”¹²⁴

Müzik ilmi; nota, uyum ve kullandığı aletler gereği ahlâk ile doğrudan ilişkilidir. Müzik ne kadar nefse uygun olursa insan o ölçüde keyif alır. Müziğin insan karakteri ve davranışlarındaki etkisini görebilmekteyiz. Uyumlu ve oranlı bir nağme duyulduğunda kalpleri nazikleştirir, kişiyi ağlatır, keşke dedirtecek bir üzüntü hali oluşturur, ruhlarını dinginleştirir ve duygusal bağlarını iyileştirir. Diğer yandan cesaretlendirici makamda okunursa kişiye atılganlık ve cesaret verir. Filozoflarında müzik sanatını ortaya koymalarının ve farklı zaman-mekanlarda değerlendirmelerinin sebeplerinden biri de duygu durumlarının ifade ediliş biçimi olarak kullanmalarıdır.¹²⁵ Müzik insanların duygu ve düşüncelerini müzik sanatıyla açığa çıkardığının göstergesidir. Fakat nesilden nesile değişen bir müzik algısından söz etmek mümkündür. Örnek verecek olursak z kuşağı olarak adlandırdığımız neslin büyük bir kısmı, istisnalar elbette vardır, daha çok rap ve slow karışımı, devrik cümlelerle uyumun sağlandığı depresif, argo kelimelerin yer aldığı türden müziklere ilgi duymaktadır. Bu müzikle ruhunu besleyen nesil, hayata dair daha asi bir konumdadır.¹²⁶

İhvân-ı Safâ felsefeyi, insanın gücü ölçüsünde Tanrı'ya benzemesi olarak tanımlamıştır.¹²⁷ Tikel nefis, yetkinleşerek Tanrı'ya yaklaşır. İnsani nefis gücünün daha iyiye ulaşması zihnin keskinleşerek tümele yakınlaşmasıyla yetkinleşmektedir. Müzik ilmiyle uğraşan insanların da zihinleri zorlayarak en iyiye ulaşmalarını onların sanatları üzerinden gözlemleyebiliriz. İcra edilen sanat eserinde notaların uyumu, kullanmış

¹²⁴ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/146.

¹²⁵ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/133.

¹²⁶ Konuya dair çalışmalar için bk. Timur Vural-Özge Açıkgoz, “Adana İlinde Yaşayan Z kuşağının Müzikal Beğenileri”, *Eurasian Journal of Music and Dance Dergisi* 17 (2020), 129-158; Aylin Tutgun Ünal, “Youtube Kullanıcısı Z Kuşağının Sosyal Medya Kullanım Alışkanlıkları ve Tercihlerinin İncelenmesi”, *Opus Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 15/22 (2020), 1289*1319.

¹²⁷ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 5/61.

oldukları aletlerin çıkarmış olduğu sesler ve makamların uyumu sanatı icra eden sanatçının yetkinliğe ulaştığına işaret eder. Çünkü İhvân-ı Safâ, *Risâlelerinde* sayılar ve notalar arasındaki uyum ile doğadaki uyum arasındaki bağlantının bizi Yüce Yaratıcının birliğine ulaştırdığını anlatmaktadır. Öyle ki İhvân-ı Safâ organların dahi uyumunu müzikte olduğu gibi oranlarla açıklamaktadır.¹²⁸ Peki bu benzetme için neden matematiksel bir zemin kullanılmadı? Sadece sayılarla ifade etmek bir konuyu bilimsel ve somut kılması için yeterli midir? Çünkü onların bu şekildeki oranlar çerçevesinde açıklamaları, felsefe tanımları gereği Tanrı'nın düzenine benzetme çabasıdır. Bu bağlamda İhvân-ı Safâ'nın kullanmış olduğu matematiğin aksiyomatik düşünce zemininde ele alındığı görüşündeyiz.

2.4. Hareket-Oluşum

Çalışmamızın bu bölümünde, hareket nedir? Hareketin kaynağı nedir? Hareket sürekli midir? Süreklilik sonsuzluk olarak değerlendirilebilir mi? Sorularının cevabını Platon ve Aristoteles bağlamında değerlendireceğiz. Bu bağlamda İhvân-ı Safâ'nın konu hakkındaki görüşlerini, *Risâleden* pasajlarla betimsel tarzda ele alacağız.

Fizik-nesne problemi, Antikçağdan beri varlığını sürdüren felsefî bir sorundur. Bu problem, temel iki görüş olan Platon ve Aristoteles'in görüşleri çerçevesinde ele alınmıştır. Fizik-nesne sorunu varlık ve oluş kavramları ile temellendirilmeye çalışılmıştır. İlk olarak Platon'un fizik-nesne anlayışına bakalım. Platon, epistemoloji ve ontolojinin bir olduğu görüşünden yola çıkarak İdealar âleminin varlığını iddia etmiştir. idealar âleminin varlığının anlaşılması, fiziksel nesneleri duyular aracılığıyla kavrayabilmenin ontolojik ve epistemolojik koşulu durumundadır.¹²⁹ İdealar kavramaya ve idrak edilmeye çalışılan özlere veya tümellere karşılık gelmektedir. Her bir idea görünüşler veya fenomenler dünyasındaki kendisiyle aynı adı taşıyan tikel şeylerin, yani bireysel varlıkların nedenleri, diğer bir ifadeyle kendisinden pay aldıkları kalıcı gerçekleridir.¹³⁰

Platon'dan sonra Aristoteles, idealar dünyasının yerine fenomenleri ve maddeyi temele almıştır. Aristoteles, Platon'un kendi başına varolan idealar âlemi yerine cins/tür ayrımı aracılığıyla ontolojiyi ele almıştır. Aristoteles, ideaları sadece Sokratik erdem

¹²⁸ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/151-152.

¹²⁹ Şafak Ural, "Aristotelesçi Mantık Anlayışı", *Felsefe Dünyası Dergisi* 1/65 (2017), 10.

¹³⁰ Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 64.

tanımlarının nesneleri olan tümeller olarak ele alırken, onların tikellerden ayrılmasını şiddetle eleştirir.¹³¹ Çalışmamızla ilgili kısmına değinecek olursak fizik-nesne probleminin temelinde değişme ve hareket vardır. Buradan hareketle Aristoteles ve Platon'un ayrıldığı nokta algılama hususudur. Aristotelesin oluş-bozuluş âleminde varlıklar arasındaki düzeni oluşturan nedenler zinciri bulunmaktadır. Bu nedensellik zincirini sağlayan şey harekettir. Bir eylemin gerçekleşme sürecinin başlatılmasında etkin rol oynayan unsurlar arasındaki güç ve fiil arasındaki harekettir.¹³² Oluş hareketle başlar. İlk hareket sudur nazariyesindeki gibi taşmadır. Bu taşmada üstteki akıl alttakinin nedeni, alttaki de üsttekinin nedenlisi durumundadır. Yani İlk Akıldan taşma, Külli Akılların ona olan muhabbetindendir, Külli nefsin de Külli Akla ve daha sonra heyulanın Külli nefse yetkinliği nedensellikle bağlantılıdır. İhvân-ı Safâ bu konu şu şekilde ifade etmektedir:

“O zaman Aklın bekası, Nefs'in varlığının nedeni; Aklın tamlığı, Nefs'in bekasının nedeni; onun yetkinliği, Nefs'in tamlığının nedeni; Nefs'in bekası, Madde'nin varlığının nedeni; Nefs'in tamlığı, Madde'nin bekasının nedenidir. Nefs yetkinleştiği zaman Madde tamam olur.”¹³³

İlk maddenin hareketinden tabiat, cisim, felekler ve unsurlar meydana gelmektedir. İhvân-ı Safâ varlıkları cismani ve ruhâni olmak üzere ikiye ayırmaktadır. “Cisimsel olanlar duyularla, ruhâni olanlar da akılla kavranır. Cisimsel varlıklar; göksel cisimler, fiziksel unsurlar, doğumla meydana gelenler veya türeyenlerdir. Ruhâni varlıklar; madde, nefis ve akıldır. Tanrı ise ne cismânî ne de ruhâni dir. O bütün varlıkların nedenidir.”¹³⁴ İhvân-ı Safâ hareket tanımlamasını hareketin ruhsal bir süreç olduğunu ve bu sürecin cisimlere nefis kazandırarak onları hareketli hale getirdiği şeklinde yapmaktadır.¹³⁵ Yani ruhun etkisiyle cisimlerin hareket ettiği bir bağlamı içermektedir. Cisimler nefis sayesinde hareket eder, hareket, nefsin fiili konumundadır. Nefs, cisimdeki suretin ardından ortaya çıkan bir hareket şeklidir. Durma da bu suretin yokluğudur. İhvân-ı Safâ, hareketin durumunu ışığın durumuna benzetmektedir:

¹³¹ Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 60-64. Aristoteles, *ikinci çözümlemeler* eserinde; “İdealara veda etmeli: onlar anlamsız gürültüler ve var olsalar bile konuyla ilgileri yok; nitekim tanıtılamalar anlatılan türden şeyler konusunda olur” şeklinde görüşü tümel-tikel sorununa atfedilmektedir. Daha detaylı bilgi için bkz.: Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018).

¹³² Süha Aygören, *İhvân-ı Safâ Risâlelerinde Nedensellik* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 14.

¹³³ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 3/151.

¹³⁴ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 3/191.

¹³⁵ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 3/265.

“Örneğin, doğu ve batı yönünde bir uzunluğa sahip bir çubuk (odun) dikildiğinde ve sonra da doğu ya da batı yönünde tek bir defada çekildiğinde onun bütün parçaları da tek bir defada hareket eder.”¹³⁶

Bu pasajla bağlantılı olarak; “Külli Nefs tarafından ilk hareket ettirilen Kuşatıcı küredir. Yerin etrafında her 24 saatte bir devir yapar.”¹³⁷ İhvân-ı Safâ, Kuşatıcı küreyi; tıpkı yeryüzündeki bir yer, dönme hareketi nedeniyle doğudan batıya yönlendirilen gece-gündüz döngüsü içinde sürekli bir devir olarak tanımlar.¹³⁸ Bu hareket beraberinde bulunan felekleri de hareket ettirmektedir. Matematiksel olarak özel bir konumda olan ve geometrik şekillere kıyasla en kusursuz hali olan küreden dolayı bu şekli almıştır:

“Şöyle ki o, şekillerin en geniş, bozulmadan en uzak olanı ve en hızlı hareket edenidir; merkezi ortasında bulunur, çapları eşittir, tek bir yüzeyle çevrelenir ve kendisine ancak bir noktada temas edilebilir. Onun dışında herhangi bir şekilde bu özellikler bulunmaz. Yine hareketlerin en mükemmeli olduğu için Tanrı ona dairesel hareket vermiştir.”¹³⁹

İhvân-ı Safâ varlıkları cismani ve ruhâni olarak ayırdığı gibi hareketi de ayırır. *Risâlelerde* duyular için en açık olan cisimsel harekete yer vermektedir. Cisimsel hareket üç çeşittir:

1. Oluş-bozuluş (kevn-fesad)
2. Artma-eksilme
3. Değişim-yer değiştirme. Yer değiştirme de kendi içinde üçe ayrılır: bu değiştirmedeki nesnenin hareketi hem düz çizgi üzerinde olabilir hem dairesel yörüngede olabilir hem de hem doğrusal hem dairesel unsurları içeren bir hareketi ifade edebilir.

Hareket ettirilenler ise on iki çeşittir:

1. Dokuz feleğin hareketleri
2. Gezegenlerin hareketleri
3. Kuyruklu yıldızları hareketi
4. Meteorların hareketleri
5. Hava ve rüzgarların hareketleri
6. Atmosferin hareketleri
7. Suların hareketleri

¹³⁶ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2/18.

¹³⁷ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2/34.

¹³⁸ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/84.

¹³⁹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/86.

8. Yerin hareketleri
9. Oluşumsal varlıkların hareketleri
10. Bitkilerin hareketleri
11. Hayvanların hareketleri
12. Bedenin ve organların hareketleri¹⁴⁰

Hareketleri açıklamadaki amaç, varlığın bu hareketlerle birlikte var olduğudur. Çalışmamızın önceki bölümlerinde anlattığımız sayıların düzenin tabiatın düzeniyle uyumlu olmasındaki ana etken harekettir. Hareketin bir düzen içerisinde dairesel hareket ile belli sayılarla belirli oranlarda devir yaptığını biliyoruz. Kürelerin yapmış olduğu bu devirler neden-nedenli ilişkisi bağlamında ele alınmaktadır. Zira âlem nedensellik ilkesine göre yaratılmıştır. İhvân-ı Safâ kozmolojisini incelediğimizde; kürelerin yapmış olduğu devir, devir hızı, hareketin niteliği ve niceliği, âlemdeki düzeni bize sayı ve tabiat uyumu üzerinden açıkladıklarını görmekteyiz. Öyle ki kürelerin bu hareketlerinin mizaç üzerinde de etkisi bulunmaktadır fakat bu konuyu ayrı başlık altında ele alacağız. İnsan, bu düzen içerisinde ilk hareket ettiriciye duyular ile algılanan bu hareketlerden yola çıkarak ulaşma gayretine varmaktadır. İhvân-ı Safâ, Aristoteles düşüncesinde olduğu gibi hareketlideki her hareketin, hareketli için hareket ettiren konumunda olduğunu düşünmektedirler.¹⁴¹

İnsanın düşünme nefsi sayesinde yetkinleşebileceğini ve bu çabasıyla gücü ölçüsünde Tanrıya ulaşabileceğini söylemiştik. O halde zihindeki hareketi ele alalım. Düşünme doğru önermelerle olursa o ölçüde kuvvetli olacaktır. Zira önermelere ve kıyasa dayalı olmayan düşünme kişiyi şüpheyne ve yanılgıya düşürebilmektedir. İhvân-ı Safâ nokta ve çizgi üzerinden konuya değinmektedir. Zihinde düzenli bir izlenim bırakmış olan noktanın hareketinin de düzenli varsayımsal çizgide olduğunu düşünebiliriz. Eğer çizgi noktanın hareketinden farklı olursa ortaya farklı şekiller çıkar.¹⁴² Sosyal çevre, yeme-içme, aile, coğrafya, organların vücuttaki işleyişi, feleklerin hareketi gibi zihni etkileyen birçok etken vardır. Bu sebeple bu etkenler doğrultusunda nefis, sürekli ve hareketlidir. Bu hareketi doğru oranlarla kullanıldığı ölçüde nefis yetkinliğe ulaşacaktır. Bu konuyu bir örnekle ifade edecek olursak beyin ile karaciğer arasındaki ilişkiye temas etmeyi tercih ediyoruz. Platon ruhu tanımlarken karaciğer ile ilgili *Timaios* eserinde şöyle demektedir:

¹⁴⁰ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 3/266.

¹⁴¹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 3/272.

¹⁴² İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/70.

“...aklı; insanın başına, öfkeyi; sakinleşebilmesi için kalbe, arzuyu ise vücudun daha aşağısında karaciğere yerleştirir ...zekâdan gelen hafif, tatlı bir soluk, karaciğer üzerinde öteki düşlemlere aykırı yaradılıştaki düşlemler çizer, acılığını giderir; çünkü bu soluk kendisine aykırı olan şeyleri kımıldatmaz, onlarla bağdaşmaz. Karaciğerin kendi tatlılığını kullanarak düz ve kaypak olan bütün kısımlarını yeniden dikleştirir, özgür bırakır. Böylece karaciğerin çevresine yerleşmiş olan ruh kısmını neşeli, dingin kılar. Geceleri onu rahatlaştırır, uykusunda, geleceği görme yetisini kullanmasına olanak verir, çünkü o düşünmeye, tasarımlara karışmaz.”¹⁴³

Karaciğerin beyin ile benzetmesi yapılırken bir kişinin bilinçli düşünce ve eylemlerini temsil eden, karmaşık işlevlere sahip ve hayati önem taşıyan iki organ şeklinde yapılır. Karaciğer cansız kalınca ölür diyen Platon, karaciğeri tıpkı beyin gibi bilgeliğin merkezi olarak görmektedir. Modern düşünürlerden Asimov (1920-1992) ise, insanların öğrenme kapasitesini etkileyen sinir sistemlerinin malzemesinin nöroproteinler olduğunu, bu nöroproteinlere bir nevi iletkenlik atfederek dürtülerin beyinle olan ilişkisi yönünden karaciğerden ayrıldığını belirtmektedir.¹⁴⁴ Karaciğer ile ilgili sorunlar, damar sağlığını etkileyebilir ve bu etki beyin bölgesinde de hasara neden olur.¹⁴⁵ Bu bağlamda organlarımızın beyin ile olan işlevini zihin-davranış/zihin-beden ilişkisi bağlamında düşünebiliriz. Zihin ile beden arasındaki nedensel etkileşim insan davranışlarını da doğrudan etkilemektedir. Bedende bulunan organlar belli bir organizma ile işlevini yerine getirdiği zaman beyindeki sinir sistemleriyle de bağlantıyı düzgün kurabilmektedir. Yani bir insan sağlıklı ise bu durum kişinin zihinsel sürecini de etkilemektedir.

Fiziksel dünyada zihin-beden ilişkisinde iyiye ulaşmak, idealar âleminin en yüce olan iyidesine ulaşma durumuna benzetilebilir. Halüsinasyon gören bir kişinin algısı zihinsel faaliyetlerinin yetkin olmamasından kaynaklanır. Asimov halüsinasyonu, başka bir dünyanın vizyonunu görmek şeklinde tanımlamaktadır.¹⁴⁶ Kişiyi kişi yapan şeyin aslında beyin bir özelliği olan bilinç olduğunu vurgulayabiliriz. Çünkü bilinç yönelimseldir yani sürekli hareketin farkında olma halidir.¹⁴⁷ Bu bağlamda Platon’un ve Aristoteles’in *hatırlama/bellek/ anımsama kuramlarını* ele alabiliriz. Bu kanıta göre sahip olduğumuz

¹⁴³ Platon, *Timaios*, çev. Erol Güneş-Lütfi Ay (Ankara: Cumhuriyet Yayınevi, 2001), 130.

¹⁴⁴ Isaac Asimov, *Zamandan Kaçış*, çev. Gönül Suveren (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1984), 55-57.

¹⁴⁵ Önder Bilgin, “İbn Sina’nın Mizaç Teorisi Sadece Fizyolojik Bir Sorun mudur?”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/65 (2019), 580-599.

¹⁴⁶ Isaac Asimov, *Bilim ve Buluşlar Tarihi*, çev. Elif Topçugil (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2.baskı, 2019), 577.

¹⁴⁷ John R. Searle, *Bilincin Gizemi*, çev. İlknur Karagöz İçyüz (İstanbul: Küre Yayınları, 1.baskı, 2018).

bilginin gerçekte bir hatırlama olduğudur. Hatırlamayı, fiziksel âlemde tikellerden yola çıkarak ulaştığımız bilginin gerçekte idealar âlemindeki karşılığını bilme hali diye tanımlayabiliriz. Bu sebeptendir ki insan sürekli en iyiye ulaşma çabasında olduğu için hep daha üstünü arzular. Ay altı âlemin durumu da bunun gibidir, nefis bedenden kurtulur ve kötü fiillerden kurtulduğu ölçüde Ay üstü âleme ulaşmaktadır.¹⁴⁸

2.5. Zaman

Günümüze değin devam edegelen problemlerden birisi zaman kavramının neliği problemidir. Nedir bu zaman? Hareketin belirlediği bir kavram mıdır? Zaman kavramı daha çok ontolojinin konusu haline gelmiştir. Özellikle yirminci yüzyılda zaman konusuna verilen cevapların çokluğu sonucundan ayrı bir alan olarak zaman felsefesi adını almıştır. Zira antik yunandan beri zaman konusunda argümanların yetersizliğini görebilmekteyiz.¹⁴⁹ Zamanın neliği sorununu ele alırken metafizikten ayrı düşünmemeliyiz. Çünkü insan kendisinde bulunan bilinç gereği zamandan bağımsız varlık değildir. Zaman nedir sorusuna yönelik bakışımız bizim hareket ve değişimi yorumlama biçimimizi de etkilemektedir. Dolayısıyla evrene olan bilgimiz de bu bağlamda şekillenmektedir. *Tümel-tikel, birlik-çokluk* kavramları bağlamında ele alırsak; *Aion* kavramı ile tanımlanan zaman, akılla anlaşılan ve idelerde bulunan bir kavramdır. Mitolojide algı ile ulaşılan zaman kavramı ise *kronos* olarak ele alınmaktadır.¹⁵⁰

Platon, zaman kavramını “hareketsiz, ölümsüz ve sayıların orantısına göre var olan ve ölümsüzlüğün formu” olarak tanımlamaktadır. Gökyüzü ile yaratılan zaman kavramını ifade edebilmek için gezegenler yaratılmıştır.¹⁵¹ Platon, tümel olan “zaman” kavramını hareket etmeyen, değişmez bir ide olarak ele almaktadır. Ona bağlı olan şeyler değişim halindedir. Aristoteles de zaman kavramını hareketin ölçüsü olarak tanımlamaktadır.¹⁵²

¹⁴⁸ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/98. Burada İhvân-ı Safâ Ay üstü âleme olan arzunun, tıpkı aşığın nefsinin maşukuna yönelik olması gibidir benzetmesinde bulunmaktadır. Batlamyus’un *el-Mecisti* eserini yazmasını da onun gökbilimine âşık olduğu ve geometri ilmini basamak olarak kullanıp Ay üstü âleme yükseldiğini, böylece küreler ile gezegenler ve onların genişliklerini ölçerek yazdığını ifade etmektedir. Tabi ki bu yükseliş bedenle değil nefisledir.

¹⁴⁹ Felsefe tarihinde zaman konusunda argüman üreten filozoflar; Platon, Aristoteles, Augustinus, Aquinalı Thomas, Newton, Leibniz ve Kant olmuştur.

¹⁵⁰ Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma*, çev. Sevgi Tamgüç (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2012).

¹⁵¹ Platon, *Timaos*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2. baskı, 2018), 46-48.

¹⁵² David Ross, *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan (Ankara: Kabalcı Yayınları, 2. baskı, 2017), 148-150.

Aristoteles'in hareket etmeyen hareketi ölçen bir cevher olarak zamanı açıklamasının temelini Platon metinlerinde yer aldığını görmekteyiz.¹⁵³ Platon *Timaios* eserinde:

“Zaman; gezegen yıldızların ve bütün feleğin devirleriyle ölçülür. Şöyle ki; gece ve gündüz feleğin hareketinden meydana gelir. Aylar ayın kendi feleğini kat edip güneşe ulaşana kadar yaptığı devirlerden doğar.”¹⁵⁴

Hareket beraberinde değişmeyi gerektiren kavramdır. Hareket sürekli olduğu için değişim de sürekli. Bu süreklilik sonsuzluğu gerektirir. Bu sonsuzluk iki filozofa göre dairesel bir döngüdedir ve bu döngüyü sağlayan harekette bulunan şey *Ruh*'tur. *Ruh*, okuma, inceleme ve sayma yeteneğine sahiptir ve bu sayede hareket eder. Zaman ise hareketin ölçüsü konumunda bulunup hareket etmeyen idedir.¹⁵⁵ Platon'a göre zaman, gök ile var oldu. Platon'un *çizgi* analojisi ile ifade edecek olursak bölmüş olduğu çizginin ilk parçasına, hareketi sağlayan *ruh* kavramını yerleştirir.¹⁵⁶ O halde zaman kavramının özü sadece zihin yoluyla bilinebilir. İhvân-ı Safâ, Öklid üzerinden benzer analojiyi risalesinde şu şekilde ele almıştır:

“Nokta, parçası olmayan şeydir. Çizgi (hat), genişliği olmayan uzunluktur. Çizginin iki ucu iki noktadır. Doğru çizgi, aynı nokta üzerinde iki ucunun iki noktasından her birinin karşısındaki konumdur. Bu, noktanın ancak kesin kanıtla gerçekleşecek ve tecrübeyle bilinecek düşünceye dayalı (vehmi) bir şey olduğunu gösterir.”¹⁵⁷

İhvân-ı Safâ, metafizik alanında konuşabilmek için; madde, suret, mekân, zaman ve hareket konusunda akıl yürütülmesi gerektiğini düşünmektedir. Eğer bunlar kavranmazsa, tanrı bilgisinin özünü kavramanın imkânsız olduğunu söylemektedir.¹⁵⁸ Gök cisimleri ve geometriye dair bilgilerini Batlamyus'un *el-Mecisti* kitabından alan İhvân-ı Safâ'nın eserinde de zaman kavramı daha çok *aion* bağlamında kullanılmıştır. Zaman, bir nesnenin hareketiyle yakından ilişkilidir. Yani bir cismin hareketi, zamanın algılanmasında veya ölçülmesinde etkili bir faktör olarak düşünülmektedir. Bu, zamanın fiziksel olaylarla ilişkilendirilebileceği anlamını taşımaktadır. O halde cisim ise hareketleri ve davranışları itibariyle nefsin kendini gösterdiği yerdir diyebiliriz. İhvân-ı Safâ'ya göre Külli Nefs “tümel cisme şekillerin en üstünü olan küresel şekli verdiği

¹⁵³ Platon, *Theaitetos*, 46.

¹⁵⁴ Platon, *Timaios*, 4b/3-7.

¹⁵⁵ Arslan Topakkaya, “Zaman Kavramı Bağlamında Platon-Aristoteles Karşılaştırması”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 13 (2012), 219-231; Platon, *Theaitetos*, 42.

¹⁵⁶ Platon, *Devlet*, 510 b.

¹⁵⁷ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 3/86-87.

¹⁵⁸ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2/20.

aynı zamanda onun hareketini de hareketlerin en üstünü olan dairesel hareket yapmaktadır.”¹⁵⁹ Gece gündüzün dünya etrafında sürekli hareketi, *bir* sayısının tekrar etmesiyle sayıların suretinin nefiste meydana gelmesine benzetilmiştir. Sayılar arasındaki düzen ve uyum, gezegenler ve yıldızların hareketin de kendisini göstermektedir. Onların hareketleri de bileşik ve ahenklidir. İhvân-ı Safâ’ya göre zaman, “bunlarla eşit ve mutedil bir şekilde ölçüldüğünde, bunların sesleri gezegen ve yıldızların hareketlerinden ortaya çıkan seslere benzerler ve uyumlu olurlar.”¹⁶⁰

Peki zaman mutlak mıdır yoksa izafi midir? Bu soru çalışmamızın bütünlüğünün bozulmamasına için İhvân-ı Safâ’nın kader düşüncesiyle ilişkilendirerek cevaplandırılacaktır. *Risâlede* kader; Yüce Bârî’nin, yokluktan varlık sahasına çıkan, bir mekânda bulunan ve birbirinin sınırına tecavüz etmeyen mevcudatı, bulundukları suret üzere tayin etmesidir, şeklinde tanımlanmaktadır. Kaza ise, Allah’ın önce olan ilminde tayin ettiği hükümdür.¹⁶¹ Bu tanımlamalardan yola çıkarsak iyi ve kötü fiillerin hareketi ve değişimi bu hükmü belirlemektedir. Her türlü hareketten ve evrendeki tüm varlıklardan bağımsız olarak var olan bir olguyu kendi başına bir varlık olan mutlak zaman anlayışı olduğu savunulur.¹⁶² Bu perspektife göre zaman, objektif ve evrensel bir gerçeklik olarak kabul edilir. Bu bağlamda herhangi bir olayın ya da hareketin referans noktası niteliğindedir. Uzayın ve mekânın göreceli olması uzamsız ve zamansız bir şeyin olduğuna da yol açabilmektedir. Çünkü göreceli olan bir şeyin yokluğunu düşünmek de muhal değildir. Siyahın rengi açıldıkça, renk skalasının sonu beyazdır nihayetinde. Bu noktada da inandığımız ama aslında içselleştirmedığımız, dilimizden düşmeyen şu kaide geliyor aklımıza; “Allah zamandan ve mekândan münezzehtir”. Öyleyse evren Tanrı’yı sınırlayamaz, zaman Tanrı’yı etkileyemez. Kader sorunu ortadan kalkar. Tanrı’nın ilmini daha iyi anlayabiliriz. Felsefede de aklın tamamen kabul ettiği, tamamen reddettiği ve aklın almadığı bilgiler vardır. Zaman-mekân da aslında aklın kabul ettiğini sandığımız aklın almadığı bir yerde kalmaktadır. Çünkü zanlarla ilerlemek zorunda kalıyoruz. Bizim zaman kavramımız ile uzaydaki zaman kavramı arasında bile fark varken evreni kuşatanda zaman mükemmeldir. Dolayısıyla; Tanrı için mükemmel bir değişimin içinde değişmeyen mükemmel bir zaman vardır.

¹⁵⁹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2/18.

¹⁶⁰ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/142.

¹⁶¹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 5/32.

¹⁶² Osman Caner Taslaman- Cenker Oktav, “Felsefe Tarihinde Zaman Düşünceleri”, *Kader Dergisi* 15/3 (2017), 718-742, 722.

2.6. Astronomi

Antik Yunandan günümüze kadar evren ve evrenin oluşumu insan için merak konusu olmuştur. Miletoslu Thales'ten Sokrates'e kadar uzanan iki yüzyıllık sürede bu sorulara verilen cevaplar, münferit düşünce okulları içerisinde bile büyük çeşitlilik gösterir. İslam bilimi literatüründe ilm-i felek olarak geçen¹⁶³; feleklerin yapısı, burçlar ve yıldızların hareketi olarak tanımlanan astronomi ilmi, Antik Yunan ve Orta çağda matematik ilmi içerisinde ele alınmıştır. Pythagoras'a kadar olan sürece değin âlem-evren sorgulamaları daha çok niteliksel tanımlamalar ve betimlemelerle açıklanmaya çalışılmıştır. Pythagoras ile sorgulamaların nicelik bakımından ele alınması, matematik ilimleri altında incelenmesini gerekli kılmıştır. Pythagoras, felsefi düşünceyle matematiği, sonraki yüzyıllarda astronomi üzerinde çok etkili olacak şekilde ve kendine özgü bir biçimde bir araya getirilmesinden dolayı özel olarak incelemeyi hak etmiştir.¹⁶⁴ Pythagorasçılara göre evren, kozmos anlamıyla düzenli bir bütündür. Her şeyin temelinde sayılar vardır. Pythagoras ve takipçileri, astronomi bağlamında matematik-felsefe bağıntısını fiziksel bir boyuta sahip olan sayılarla fizik-evren ilişkisine açıklamalar getirmişlerdir.¹⁶⁵ Bu sebeptendir ki Pythagoras, matematiği yöntem kabul edip kozmolojisini sayılar üzerinden temellendirmeye çalışan İhvân-ı Safâ'nın etkilendiği isim olmuştur.

Batı ve İslam dünyası için önemli etkileri bulunan Platon, *Devlet*'te ve astronomiye dair yazdığı eser olan *Timaios*'ta evrenin metafizik oluşumunu anlatmaktadır. Platon, astronomiyi “ruhu yukarıya baktıracak tek bilimin konusu, gerçek varlık ve kavranan dünya olan üç boyutlular geometrisi” olarak tanımlamaktadır. Burada yıldızların hareketi ve armonideki hareket konu edinilmektedir.¹⁶⁶ Birlik-çokluk anlayışından yola çıkarak evren nasıl olmalıdır sorusuna cevaben evrenin tüm parçalarını ve tüm canlılarını kapsayan bir şey olması gerektiği düşünülmektedir. Evrenin şekline dair evrene en mükemmel formu ve hareketi vermesi akli arzusuyla ilgilidir. Bu da kendi eksen

¹⁶³ Tefvîk Fehd, “İlm-i Felek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 20 Kasım2023).

¹⁶⁴ Eco (ed.), *Antik Yunan*, 1019. Evrenin sudan ve su buharından oluştuğunu savunan Thales, belirsiz ve sonsuz madde olarak tanımlanan apeiron ile Anaksimandros, havadan oluştuğunu Anaksimenes, Demokritos ise atomdan oluştuğunu iddia etmişlerdir.

¹⁶⁵ Eco (ed.), *Antik Yunan*, 1022.

¹⁶⁶ Platon, *Devlet*, 529b-530e/251-253.

etrafında dönerek yer değiştirmeden kendi sınırları içinde hareket edebilen tek katı şekil olan küredir.¹⁶⁷ Bunu şu şekilde açıklamaktadır:

“...Tanrı, akli ruha, ruhu da bedene yerleştirerek, bir eser olarak kâinatı, kendi tabiatı içinde, sahip olabileceğinin en güzelini ve en mükemmelini gerçekleştirecek tarzda tertip ve teşkil eyledi... Bu âlem, gerçekte ruh ve akıl ile donatılmış bir canlıdır. Sonuç olarak, birlik açısından bu âlem Mutlak Canlı’ ya benzedi...”¹⁶⁸

İslam coğrafyasında astronomi ilmi 8. yüzyılda gelişmeye başlamıştır. Astronomi, özellikle 8 ve 10. yüzyılda siyasi çatışmaların yaşandığı fakat ilim ve kültür olarak gelişen, çeviri hareketlerinin yoğun olduğu önemli ilim merkezlerinden biri olan Bağdat’ta gelişmeye başlamıştır. İslam astronomisinin en parlak devrinin Halife Me’mun (813-833) zamanında başladığı söylenmektedir. İslam astronomisi tevhit düşüncesine dair somut deliller sunmaktadır. Gök cisimlerinin hareketlerinin tanrı düzenini ve mükemmel doğa düzenini idrak etmeyi kolaylaştırmaktadır. Pratikte ise ibadet zamanlarının belirlenmesi, kible yönünün tayin edilmesinde ve takvim düzenlemelerinde kullanılmaktadır. Bu dönemde, astronomi bilgileri yeniden gözden geçirilmiştir. Antik Yunan astronomu Batlamyus’un (M.S.108-168) *el-Mecisti* eserindeki birçok yanlışının düzeltildiği tespit edilmiştir.¹⁶⁹ Astronomi ve matematiğe dair bilgilerini Batlamyus ve Platon’dan aldığı belirtilen ilk İslam filozofu Kindî’nin (870) eserlerinde felek tanımı şu şekilde yapılmaktadır:

“Madde ve sureti bulunan, fakat ezeli olmayan varlıktır. Feleğin cisminin zıddı bulunmadığı için oluş ve bozuluş kanuna tabi olmayıp yoktan yaratıldığını, bir organizma gibi tümüyle âlemin canlı ve akıllı olduğunu, Ay altı âlemdeki organik ve inorganik varlık türlerinin gerçek etkininin Tanrı, mecazi ve yakın etkininin ise felek olduğunu savunmaktadır.”¹⁷⁰

İlk İslam filozofu Kindî de feleği küre ile açıklayan filozoflardandır. Kindîye göre felek canlı ve akıllı varlıktır. Çünkü, en etkili güç akıl gücüdür. Akıllı olanlar ise gökküreler ve insandır. Kindî bu konuyu hipotezle açıklamaktadır:

a) Sebep sebepliden daha üstündür.

b) Tabiat anlamsız iş yapmaz.

¹⁶⁷ Francis Macdonald Cornford, *Platon’un Kozmolojisi*, çev. Özgüç Orhan (İstanbul: Albaraka Yayınlar, 2.baskı, 2022), 92; Platon, *Timaios*, 33b-34a/41-42; Fahrettin Olguner, *Batı ve İslam Dünyasında Platon’un Timaios’u* (Ankara: Aktif Düşünce Yayınları, 2019), 31.

¹⁶⁸ Olguner, *Batı ve İslam Dünyasında Platon’un Timaios’u*, 27.; Platon, *Timaios*, 39-41.

¹⁶⁹ Mehmet Şeker, “İslam’da Astronomi ve Rasathaneler”, *Diyanet Dergisi* 18/4 (1979), 243.

¹⁷⁰ Kindî, *İlk Felsefe Üzerine*, 173-174.

c) Akıl gücü et etkili güçtür.

d) Psikolojik güce sahip varlıklar canlı ve akıllı varlıklardır.¹⁷¹

Kozmoloji ile ilgili görüşlerini büyük ölçüde Batlamyus'a dayandıran ve Kindî'nin etkilerini de feleğin tanımları üzerinden yansıtan İhvân-ı Safâ, olan bilgiyi metafiziksel ve sembolik olarak analogi yoluyla ele almaktadır. İhvân-ı Safâ ilimler tasnifinde matematik ilmi altında astronomi, astroloji ve astronomik tabloları ele almaktadır. *Risâlelerde* bu bölüm, üç başlık çerçevesinde açıklanmaya çalışılmıştır:

1. Astronomi (İlmu'l-heyet) olarak tanımlanan; felek oluşumu, yıldızların niceliği ve burçların kısımlarını, büyüklük, genişlik ve hareketlerini ele alır.
2. Astronomik tabloların (Zîc) analizinin, zaman haritalarının, tarihi hareketlerin bilinmesinin ve bunun gibi sayısal birçok şeyin bilgisini verir.
3. Astroloji (İlmu'l-ahkâm) olarak isimlendirilen; feleğin devirlerini, burçların doğuşundan ve yıldızların hareketini ölçüt kabul ederek, varlığın oluş-bozuluşa uğramadan önce evren hakkındaki düşünme istidadını öğretir.¹⁷²

Astronomi, astroloji ve astrolojik tablolar şeklinde ele alınmasındaki amaç; yıldızlar, felekler ve burçlar hakkındaki esasları daha anlaşılır olması bakımından nicelik ve nitelikleriyle açıklanmasıdır. Bu ilmi öğrenmedeki temel amaç ise İhvân-ı Safâ'nın felsefe tanımında olduğu gibi, insanın gücü ölçüsünde Tanrı'ya benzeme arzusudur. İnsan; astronomi, astroloji ve zîc ilmine yönelik tefekkürünü arttırdığı ölçüde Ay üstü âleme olan öğrenme iştियakı da artmaktadır. İhvân-ı Safâ bununla ilgili kişinin önce ağır ve kesif olan bedenini kötü fiillerden, bozuk düşüncelerden, cehalet yoğunluğundan ya da düşük ahlâkından kaynaklanan bir şeylerden arınması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda, eklektik tarzda yazılan *Risâlelerin* astronomi ile ilgili görüşlerini Batlamyus'tan bahsedilirken onun gökbilimine âşık olduğu ve geometri ilmini basamak olarak kullanıp Ay üstü âleme yükseldiği, böylece küreler ve onların büyüklükleri ile gezegenler ve onların genişliklerini ölçerek *el-Mecistî* isimli eserinde yazıya geçirildiği söylenir. Tabii ki bu yükseliş bedenle değil nefisle gerçekleşmiştir.

“Zira onun var oluşu emeline ve sevdiğine yöneliktir. Tıpkı aşığın nefsinin maşukuna yönelik olması gibi. Şayet onun aşkı bu bedenle birlikte var olmak;

¹⁷¹ Kindî, *İlk Felsefe Üzerine*, 189.

¹⁷² İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/83.

maşuku duyulur, alevlenmiş, cirmanî lezzetler; arzuları da cismani süsler ise burayı bırakıp Ay üstü âleme yükselmeyi arzulamaz.”¹⁷³

Çalışmamızı Külli-feleki nefsin gücü olan tabiatı, ahlâk temelinde incelemek istiyoruz. İhvân-ı Safâ, insan nedir sorusuna yönelik “küçük âlem” olarak cevap sunmaktadır. Nefs ve cisimden oluşan alemde kasıt İhvân-ı Safâ’ya göre felek ve feleğin yapısı, diğer canlıların oluşturduğu cevher ve arazlarıdır.¹⁷⁴ Düalist bir yaklaşımla âlem-insan ilişkisini ele alan İhvân-ı Safâ’nın yer yer detaylı benzetmelerde bulunmasını, Ay üstü âlemi daha anlaşılır açıklamak için yaptığını gözlemlemekteyiz. Topluluk, âlemdeki bu harmoniyi zıtlıkların uyumu üzerinden ele almaktadır.¹⁷⁵ İnsan, nefis ve bedenden oluşur. Birbirini tamamlayan bu iki cevherden cismani beden duyu organlarıyla algılayan geniş ve derin olandır. Ruhânî nefis ise kişinin içsel dengeyi bulmasını ve manevi olgunluğa ulaşmasını sağlayan ruhanî bilgiyi temsil etmektedir.¹⁷⁶ Ruhânî nefsin beş gücü vardır: düşünme gücü (el-kuvvetu’l-müfekkiye), hayal gücü (el-kuvvetu’l-mütehayyile), hafıza gücü (el-kuvvetu’l-hafıza), konuşma gücü (el-kuvvetu’n-natıka) ve yapıcı güçtür (el-kuvvetu’s-sanıa). Düşünme gücü göksel bir cevherdir. İhvân-ı Safâ düşünme gücünü beynin ortası olarak ele alır ve krala benzetir. Diğer güçleri ise onun askerleri, yardımcıları, hizmetçileri ve vatandaşları gibi görmektedir¹⁷⁷

Oluş-bozuluşa tabi olan insan, değişim ve harekete en açık varlıktır. Bu değişim ve hareketler, yıldızların, feleklerin küresel hareketlerinden kaynaklanmaktadır. Oluş ve bozuluşta meydana gelen hareketlerin hızı dahil felekte hızlı ve kısa hareketin tekrarını yansıtmaktadır.¹⁷⁸ İnsan; Ay üstü âleme yakınlığını akıldan, Ay altı âleme yakınlığını ise nefsten alır. İnsanda iyi, üstün ve bilkuvve meleklerle benzeyen nefisler olduğu gibi parçalanmış ve karanlığın gerisinde kalmış nefisler de vardır. İnsan suret itibarıyla Ay üstü ve Ay altı âlem arasındadır. Bu sebeptendir ki *Risâlelerde* felekten külli insan, birçok yerde küçük âlem olarak söz edilmekte ve analogi yapılmaktadır.¹⁷⁹ İnsan bedeninin

¹⁷³ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/98. Risalede bu bağlamda farklı dönemlerden filozof ve peygamberlerin icraatları anlatılmaktadır. Örneğin; “Aristoteles’in Esuluciyasında geçen, sanki nefsimle baş başa kalarak bedenimi terk ettim ve bedenden yoksun soyut bir cevhere dönüştüm. Zatıma/özüme dahil olmuş ve bütün şeylerle ilişkimi kesmiş gibiyim.”

¹⁷⁴ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 3/173.

¹⁷⁵ İhvân-ı Safâ, insanın düalist yapısını; hayat-ölüm, uyku-uyanıklık, bilgi-cehalet, hatırlama-gaflet, akıllılık-ahmaklık, elem-haz gibi birbirine zıt nitelikleri ele almıştır. Detaylı bilgi için bk. İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/175.

¹⁷⁶ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2/320.

¹⁷⁷ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 3/194; İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 5/229.

¹⁷⁸ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 3/195.

¹⁷⁹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 5/154.

oluşumu feleklerin oluşumuna benzetilmektedir Âlem-insan ilişkisinde sayı temelli karşılaştırma yapılarak benzetmede bulunulmuştur. Aritmetik ve geometri ilmini somut bir şekilde felek ve feleğin hareketlerinden elde edilmesiyle başlayan insanın Tanrıya ulaşma çabası, Külli akıldan gelen matematik ilminin kavrayışını kolaylaştırmaktadır. Örneğin; iç içe geçmiş dokuz tabakadan oluşan feleklerdeki benzerlik oranı, insan bedeninde yer alan dokuz cevherden oluşan katmanlı bir yapı gibidir: “Bunlar; kemik, ilik, et, damarlar, kan, sinir, cilt, saç ve tırnaktır. Feleklerin on iki burca bölünmesi, insan vücudundaki on iki deliğe benzetilmiştir. Nasıl ki gökyüzünde feleklerin hareketini icra eden yedi yıldız varsa, insanda da bedenin yararına faal yedi kuvvet olduğu vurgulanmaktadır.”¹⁸⁰

İhvân-ı Safâ'ya göre ahlâk ve tabiat, insan üzerinde dört farklı yönüyle değişiklik göstermektedir. Bedenlerin oluşumundaki karışımlar ve bu karışımların yapı bakımından, ülke farklılığının iklim yönünden özellikleri açısından, çevre faktörü yönünden, gebeliğin başlangıcı ile doğumun başlangıcında burçların analizinin gerekleri açısından farklılıkları Ahkamu'n-nücûm bölümünde ele alacağız. Ahlâkı; kazanılmış ve yerleşik ahlâk şeklinde ayıran İhvân-ı Safâ, sabit yıldızlar ile dört unsur arasındaki ilişkiye göre yerleşik ahlâkı açıklamaktadır. Eğer bu ilişki uzaklık, boyut ve hareket açısından belirliyse, maddedeki formları da belirli olmaktadır. Zira belirsiz ise bu türlerin bireyleri ve formları da belirsiz olmaktadır.¹⁸¹ İhvân-ı Safâ insanı; bedeni ruhânî nefis ile birleşmiş, muharrike gücü olan, tahayyül ve tasavvur bilgisine sahip, kavrayan, düşünen ve niyetine uygun eylemleri gerçekleştirebilen bir canlı olarak tanımlamaktadır. Ahlâk ve tabiatını, insanın bedeni yapısında dört ana karışım olan “kan, balgam, kara safra ve sarı safra ile dokuz karışımın” (mizaç) en ölçülü biçimde insana verildiğini ifade etmektedir. Bundaki amacın ise; kişinin erdemli davranışlara, güzel zanaat ve sanatlara, tutarlı siyasete eğilimli olmasını kolaylaştırmak olduğunu söylemektedir.¹⁸²

Dört karışımın ahlâk üzerindeki etkisine değinecek olursak;

- 1) Sıcak tabiatlı insanlar; genellikle cesur kalpli, çabuk öfkelenen, güçlü tahayyüle sahip, parlak zekaya sahip, öfke kontrolü olan zeki karakterli bireylerdir. Yıldızlardaki konumuna baktığımızda bu tabiatlı kişilerin gezegeni Güneş'tir.

¹⁸⁰ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2/324.

¹⁸¹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2/106. Ayrıca bkz.: İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/205.

¹⁸² İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/204.

- 2) Soğuk tabiatlı olanlar; oldukça sert kişilikli, asalak, itici ve erdemsiz davranışlarda bulunan karakterdedirler. Bunların gezegeni Venüs'tür.
- 3) Nemli/sakin tabiatlılar ise; çoğunlukla tembel, çabalamayı sevmeyen, nazik fakat kararlı olmayan güzel ahlaklı, çabuk ikna olan ve çabuk unutan kimselerdir. Bu tabiatlı kimselerin gezegeni ise Jüpiter ve Merkür'dür.
- 4) Kuru/sert tabiatlılar; bu bireyler çoğunlukla bulundukları konumda tahammülü yüksek, kararlı ve dirençlidirler, ikna edilmeleri oldukça zordur. Gezegenleri, Satürn'dür.¹⁸³

Âlemin oluşumunda etken olan Tanrı mıdır yoksa felek midir? İslam düşüncesinde tekâmül nazariyesinden ilmi bir üslupla söz eden İhvân-ı Safâ'dır. İslam düşünce geleneğinde olduğu gibi *Risâlelerde* de âlem Tanrı'nın kendine has bir yaratmayla yarattığı Külli Akıldan sudûr etmiştir. Bu sudûr, aşamalı olmuştur:

- 1) Tanrı'nın birliği
- 2) Akıl
- 3) Nefis
- 4) Madde
- 5) Âlem
- 6) Cisimler
- 7) Felekler
- 8) İlkeler
- 9) Madenler¹⁸⁴

Sudûr ile varlıklara formunu veren Tanrı, Külli nefse feyz yoluyla verir. İhvân-ı Safâ sudûru Bir'den taşan varlıkları hikmetinin gereği olarak ifade etmektedir.¹⁸⁵ *Risâleler*, tekâmül düşüncesini sadece kaos halinde olan Ay altı âlem çerçevesinde ele almaktadır. Bu sebeptendir ki oluş ve bozuluşun olduğu Ay altı âlemde tekâmül gerçekleşir. Ay üstü âlemde bulunan felek ve gezegenlerde belli bir düzen, uyum olduğu için tekâmül gerçekleşmez.¹⁸⁶

¹⁸³ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/90.

¹⁸⁴ Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'da Müzik Düşüncesi*, 68.

¹⁸⁵ Evren Uysal, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı ve Âlem*, 98-99; Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'nın Dini ve İdeolojik Söylemi*, 167; Emrah Kaya, "Reason and Rationality in the Epistles of Ikhwân al-Safâ", *İltd: İlahiyat Tetkikleri Dergisi / Journal of İlahiyat Researches* 52/2 (2019), 158-159.

¹⁸⁶ Hamdi Onay, "İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tekâmül Nazariyesi", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2021), 288.

Peki insandaki bu tekâmül süreci nasıldır? Bu tekâmül nefsin eğitimi ile mümkündür. İnsanın amacı gücü ölçüsünde Tanrı'ya benzemektir.¹⁸⁷ Nefsin kötülüklerden arındırılması, felsefe ve dini eğitimlere olan yönelimle sağlanmaktadır. Bu ilimlerdeki amaç varlıkların hakikatının kesin bilgisini bilmek, düzgün bir perspektife sahip olmak, erdemli olma yolunda gelişim sağlamak, erdemli ve iyi fiillerde bulunmaktır.¹⁸⁸ İhvân-ı Safâ'ya göre ahlâk (ahlâk-ı merkûze) bedenın organlarından her birinde bir şeye *hazır ve yatkın olma* hali olarak tanımlanmaktadır.¹⁸⁹ Nefsin eğitiminde de terbiye, kişide bulunan hasletler göz ardı edilmeden verilmelidir. Klasik ahlâk düşüncesinde olduğu gibi nefis ile ilgili hastalıklar zıddı ile tedavi edilmektedir. İhvân öncelikle tıbbi tedavinin niteliğine değinmektedir. Çünkü insanın bir organında meydana gelen hastalık diğer organlarını da etkileyeceğinden önce bedeni hastalıkların tedavi edilmesini gerekli görmektedir.¹⁹⁰ Bedenin sıhhatinin bozulması kişinin mizacında da değişikliklere yola açmaktadır. Cisim tabiatı itibarıyla itidalli olmak zorundadır:

“İhtiyaç yokken yeme ve içme, şehvet sakın haldeyken cima, nefis hareketli iken vakti dışında uyku, istemeyen kimseye husumet, vazgeçmiş kişiyle savaşmak, barış yapan kimseye düşmanlık vs. böyledir.”¹⁹¹

İnsan yönelimsel bir varlık olması hasebiyle, nefis akla yöneldiği ölçüde fiilleri de iyiliğe yönelik olur. İnsan, bedenın arzularını akıl gücüyle itidalli hale getirdikten sonra kendisinde güzel hasletler hasıl olur. İhvân-ı Safâ bu bağlamda yeryüzünde zor işlerin meydana gelmesi, astrolojik bir düşünceye dayanan Güneş-Ay'ın kuyruk düğümleri ile ilişkilendirildiği olaylarından yola çıkarak Ay üstü âlemle güzel bir benzetmesine değinmektedir.¹⁹² Ahiret mutluluğunu önceleyen İhvân-ı Safâ, Ay üstü âleme duyduğu özleme nefsin güçleri olan şehvani nefis, hayvani nefis ve düşünen nefis sayesinde ulaşmaktadır. En üstün amaç ise düşünen nefis ile ilimde derinleşmeye ve yetkinliğe ulaşmaktır. Bu ise en şerefli mertebedir. Nefsin eğitilmesi ile ruhâni nefis, Ay üstü âlemi

¹⁸⁷ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/196. İhvân-ı Safâ, *Resâilü İhvânü's-safâ' ve hullanü'l-vefâ'* (Beyrût: Menşûrât-ı uveydât, 1995), 1/279.

¹⁸⁸ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 3/35.

¹⁸⁹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/208. İhvân-ı Safâ, *Resâil*, 294.

¹⁹⁰ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/206. İhvân-ı Safâ, *Resâil*, 291. Klasik ahlak düşüncesinde de nefsanî güçler 3 çeşittir: şehvet, öfke ve akıl gücü. Bu güçlerin eğitiminde akıl gücü ile itidallik sağlanmaktadır. Bk. Nasiruddin Tusî, *Ahlaki Nasiri*, çev. Anar Gafarov- Zaur Şükürov (İstanbul: Litera yayıncılık, 2013), 145-150; İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l Ahlak ve Tathiru'l A'rak*, çev. Abdülkadir Şener vd. (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017), 155-157.

¹⁹¹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 5/106-107. İhvân-ı Safâ, *Resâil*, 101-102.

¹⁹² İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 4/174. İhvân-ı Safâ, *Resâil*, 4/193.

idrak edebilir. İnsanın tekâmül süreci nefsin eğitimi ile tamamlandığında insan, Ay altı âlemin reziletlerinden arınarak meleki nefse, üstün aşkın ve kusursuz sevginin kaynağı olan *Bir* olana yakınlaşmış olur.¹⁹³

2.7. Altın Oran

Rasyonel ve irrasyonel gerçeklik arasında olan insan, her dönemde varlığı sorguladığı gibi estetik kaygılarını da sorgulamaktadır. Bu estetik kaygı; sanat, mimari, coğrafya, astronomi, matematik gibi birçok alanda kendisini göstermektedir. Estetik kaygısının metafizik problemler de dahil, evrenin işleyişindeki düzen uyum üzerinden açıklanmasının bir oranla temellendirilmesinin mümkün olduğudur. Peki öyleyse yüzyıllar boyu kendisine bağlı kalınan bu altın oran nedir? Altın oran, sanatta bir bütün ve parçaları arasındaki uyumun “en uygun” olduğunu gösteren sayısal bağıntıdır.¹⁹⁴ Matematiksel ifadesi ise bölünen bir çizginin küçük parçasının, büyük parçaya oranı; büyük parçanın, bütüne oranına eşittir.¹⁹⁵ Altın oranı şekillendiren Fibonacci sayısı, orta çağda İtalyan matematikçi olan Leonardo Fibonacci (ö. 1256) tarafından geliştirilmiştir. Bu sayı, her bir terimi kendinden önce iki terimin toplamı olan 0,1,1,2,3,5,8,13,21, 34..., n sayılarının dizisi Fibonacci sayı dizisi olarak bilinir. Fn olarak gösterilmektedir. Büyüklük sıralamasının etkisiyle sayılar arttıkça, ardışık sayıların birbirine oranı da 1618’e yaklaşmaktadır.¹⁹⁶

İhvân-ı Safâ en üstün oran tanımını; “iki miktardan birinin diğerine göre ölçüsü” olarak tanımlar.¹⁹⁷ Altın oranı, *Risâlelerde* karşılığını “üstün oran” kavramıyla bağdaştırdığını söyleyebiliriz. Antik Yunan metinlerinde ise bu uyum kendisini, sayıların baştaki ve sondaki sayının ortadaki sayıyla oranlarının aynı olması üzerinden gösterir. Böylelikle tüm sayılar arasında tam uyum sağlanmış olur.¹⁹⁸ İhvân-ı Safâ’da dikkat çekici unsurlardan biri olarak gördüğümüz, sayısal ve geometrik oranları ele aldıktan sonra ahlâk ve nefis konularına değinmektedir. Bu bağlamda öncelikle niceliksel oran olarak

¹⁹³ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 5/230. Konuyla bağlantılı olarak bk. İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 4/314. Risalenin bu cildinde, akli ve anlayışı olmayan hayvanla konuşmanın anlamı nedir? Sorusu üzerinden analogi yoluyla, küçük âlem olan insanın mertebesinden bahsedilmektedir.

¹⁹⁴ Erdi İmre, *Altın Oranın Güzellik Algısına Etkisi* (Edirne: Trakya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022), 2.

¹⁹⁵ Nihal Tekkanat, *Altın Oran’ın Kaynakları ve Sanat’a Yansıması* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 24-25.

¹⁹⁶ Erdi İmre, *Altın Oranın Güzellik Algısına Etkisi*, 7.

¹⁹⁷ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/149-163.

¹⁹⁸ Platon, *Timaios*, 40-41.

sayıdan; niteliksel oran olarak geometrik oranı ve her iki oranın birlikte kullanıldığı müzik ilmindeki oran kastedilmektedir.¹⁹⁹

Risâlelerde sıklıkla bahsetmiş olduğumuz uyum, âlemin kendi içerisinde var olduğu sayılar arasındaki uyum üzerinden doğaya yansımaları üzerinedir. Biz bu uyumu öncelikle oluş ve bozuluşun olduğu Ay altı âlemde dört unsur çerçevesinde değerlendirecek olursak, tabiat; ateş, hava, su ve toprak birleşiminden meydana gelmektedir. Bu dört unsurun kuvvetleri ve özellikleri birbirinden farklıdır. Elementlerin birleşimiyle meydana gelecek unsurun oranlı olması gerekmektedir. Aksi takdirde bu birleşmeden meydana gelecek olan uyumsuz niteliklere sahip olabilmektedir. Birleştirme, oranlı olmadığında karışmaz ve birleşmez. Eğer elementler arası uyum sağlanırsa, bu uyum müzikte oluşan nağme gibi olur.

“Elementin -ki bunlar ateş, hava, su ve topraktır- parçalarının karışımına, parçalarının ölçülerinin oranına ve birbirlerine olan kuvvetlerine göre farklılık arz eder. İnsanoğlundan doğmuş olanların cisimlerinin kendisinden düzenlendiği karışımların niceliği yani kan, balgam ve kara ve sarı iki safra, onların oluşumlarının aslı konusunda en üstün oranda olduğunda onların cisimleri doğru karakterli, bünyesi kuvvetli ve renkleri saf olur.”²⁰⁰

İhvân-ı Safâ'nın bahsetmiş olduğu oran, evrenin düzenindeki her şeyde kendini göstermektedir. Çünkü ilimlerin hepsi sayı ilminin üzerine inşa edilmiştir. Bu oran her şeyde geçerli olduğu gibi beden ve beden yapısında da bulunmaktadır. Bedende bulunan uzuvların şekilleri, ölçüleri bakımından farklılık arz etmektedir fakat oranlı bir şekilde olduğunda beden gerçek ve makbul olacaktır.²⁰¹ *Risâlelerde* beden oluşumu ve organların uyumu, bir şehrin kuruluşuna benzetilmektedir. Beden nasıl ki safra, balgam, kan ve siyah safra karışımlarının ve dokuz cevher olan kemik, beyin, sinir, damarlar, kan, et, deri, tırnak ve saçın uyumlu, oranlı birleşmesi sonucu meydana geliyorsa, şehirlerde dört unsurdan oluşan tabiatın birleşimine göre şekil almaktadır.²⁰² Ay üstü âleme bakıldığında ise uyumsuz ve oransızlık söz konusu olamamaktadır. Çünkü oluş ve bozuluş Ay altı âleminin sorunudur. Feleklerin sayısının on iki olması, hareketi noktasında

¹⁹⁹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/163-165. Oran konusunu beş çeşit içerisinde ele almıştır: 1) Katın oranı 2) Artık benzerin oranının parça olması 3) Benzer ve artığın oranının parça olması 4) Kat ve artığın oranının parça olması 5) Kat ve artığın oranının parçalar olması.

²⁰⁰ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/168-169.

²⁰¹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/169-171.

²⁰² İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2/263.

kendisine tek bir noktada temas edildiği feleğin şeklinin en mükemmel küre şeklinde olması ve kusursuzluğun sembolü olarak Tanrı, küreye dairesel hareket adını vermesi, evrendeki oranın, mükemmel bir harmonisine delil teşkil etmektedir.²⁰³

“Nefsin özü, düzen içerisinde olan sayılara dengeli, tutarlı ve eş olduğunda, insani nefsin tabiatı bundan mutlu olur. Bu mutluluk, aralarındaki uyum ve benzerliğin meydana getirdiği yakınlaşma faktöründen kaynaklanmaktadır. İhvân-ı Safâ şu şekilde ifade etmektedir: Cüz’i nefislerde güzel duyumların resimleri tasavvur olunduğunda bu, külli nefis için eş ve benzer olur, aynı zamanda bu yönde özlemi ve kavuşma isteği olur.”²⁰⁴

O halde mutluluk nedir? İslam filozoflarının diğer pek çok konuda olduğu gibi mutluluk bahsinde de Aristoteles’e dayandığı bilinmektedir. Mutluluğun hiçbir zaman başka bir şeyden dolayı değil, bizatihi kendisinden dolayı tercih edildiği ve kendi kendine yeterli olduğu hususunda, İslam filozofları Aristoteles ile müttetikler.²⁰⁵ Mutluluğu sistematik olarak inceleyen ilk isim Farabi’dir. Ona göre mutluluk, insan ruhunun varlık bakımından, güç alacağı bir maddeye ihtiyaç duymadığı bir mükemmellik derecesine ulaşmasıdır.²⁰⁶ Farabi’de mutluluk en yüksek iyiye karşılık gelerek yetkinlik ile irtibatlandırılır çünkü mutluluk kendi içerisinde yeterli olmayı da barındırmaktadır.

Farabi’ye göre bir şey tek başına, kimseye muhtaç olmadan ortaya çıkabildiği ölçüde o şey yetkin ve mutlu olmaktadır. İnsan natik nefsiyle diğer varlıklardan ayrıldığına göre hayatı boyunca mutluluğa ulaşmak için çaba göstermek durumundadır. Mutluluk en yüksek insani yetkinliktir, dolayısıyla her bir insan, doğal olarak mutlu olmak ister.²⁰⁷ Mutluluk, insan hayatındaki sosyal yaşam içerisinde elde edilmek istenen en nihai amaçtır. Buna bağlı olarak insanlar çeşitli seçimler yaparlar ve yapılan bu seçimin mutluluk getirmesini beklemektedirler. Sokrates’in öğrencileri olan Platon ve Aristoteles’e göre insan için iyi hayatın ve mutluluğun ancak toplum içinde, iyi bir yönetim altında mümkün olduğu savunulmaktadır.²⁰⁸ Aristoteles özelinde ise mutluluk ruhun erdeme uygun etkinliğidir.²⁰⁹ Erdem ve mutluluğa dair fikirlerinin detaylıca

²⁰³ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/86.

²⁰⁴ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/158.

²⁰⁵ Hasan Hüseyin Bircan, *İslâm Felsefesinde Mutluluk*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2001), 57.

²⁰⁶ Farabi, *İdeal Devlet*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018), 84.

²⁰⁷ Cüneyt Kaya (ed.), *İslâm Felsefesi Tarih ve Problemleri*, (İstanbul: TDV yayınları, 2017), 153.

²⁰⁸ Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, (Ankara: Adres Yayınları, 2015), 201.

²⁰⁹ Arslan, *Felsefeye Giriş*, 203.

aktarıldığı *Nikomakhos'a Etik* eserinde mutluluğu, erdeme uygun olan yaşantı olarak tarif etmektedir bu ise çalışarak elde edilebilecek bir şeydir.²¹⁰ İhvân-ı Safâ, yöntemi gereği âlemdeki her şeyin açıklamasını sayı ilmi temelinde ele almıştır. Uyumun ve düzenli oranın etkisini mutluluk ve uğursuzluğu tanımlamada da kullanacağız. İnsan, tabiatı gereği eksikliklerden uzaklaştıkça haz-elem ilişkisi içerisinde mizacında da değişiklikler meydana gelmektedir. Sürekli devir ve hareket halinde olan felek, belli zaman diliminde gezegenler en mükemmel oranda – 1/2, 1/3, 1/4 ve 1/8 – bulunduklarında söz konusu güçler fiziksel olan Ay altı âlemi etkilemektedir. En üstün oranda kişinin ahlaki yapısı da en isabetli ve en optimal düzen oran üzere olurlar ve dolayısıyla mutluluğa ulaşırlar. Fakat gezegenlerin bu zaman dilimi dışındaki hareketinin etkilerinde kalan kısım ise burçların olumsuz etkilerini mizahta yansımalarını görebilirler. Bu durumda kişide oluşturacağı olumsuzluklar bakımından uğursuzluğa sebebiyet vermektedir.²¹¹

2.8. Ebced-Ahlâk İlişkisi

Ebced, her harfe belirli sayısal değerler yükleyen bir sistemdir. Ebced kelimesi de her harfi Arap harflerinde sayısal karşılığı olan harfe denk gelen hesap sistemidir. Belirli bir zaman sonra gelecekte haber veren olayların ilmi olarak karşımıza çıkan cifr ilminin konusu haline gelmiştir.²¹² Doğum, evlenme, ölüm, yangın gibi tabii olayların tayin edilmesinde sayı ve harf ilişkisinin hesabı yani ebced ile o olayların bilgisine ulaşıldığı düşünülmektedir.²¹³ Çalışmamızın bu bölümünde İhvân-ı Safâ'nın düşünce sisteminde ebcedin yeri ve ebced ile ilişkilendirilen sayı metafiziğinin konumu üzerine değerlendirmede bulunulacaktır. Bu bağlamda hurufilik ve sayı sembolizminin nasıl ve ne amaçla kullanıldığı, gayb bilgisinin İhvân-ı Safâ'da ne anlama geldiği üzerinde yorumlamalar yapılacaktır. İhvân-ı Safâ felsefesinde sayı ilmine verilen önemin hurufilikle bağlantısı var mıdır? İhvân-ı Safâ'nın yöntem olarak kullandığı matematiğin temelinde sayı ve harfler arasında oluşturulan düzen-uyum ilişkisi yer almaktadır. Bu düşüncesinin oluşmasında Pythagorasçılığın etkili olduğunu, düşüncelerinin dayanağını

²¹⁰ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür (Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2007), 205.

²¹¹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/104. Detaylı örnekler için bk. İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 2/113.

²¹² Serhan Alkan İspirli, "Türk Edebiyatında Tarih Düşürme Geleneği", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 1/14 (2000), 79.

²¹³ Serhan Alkan İspirli, "Türk Edebiyatında Tarih Düşürme Geleneği", 79; Ramazan Yazıcı, "Bilgi Değeri Açısından Cefr ve Ebced – Harfler ve Rakamlar Metafiziği", *Milel ve Nihal İnanc, Kültür ve Mitoloji Araştırma Dergisi* 2/1 (2004), 76-114; İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 91.

oluşturan sayı metafiziğinden yola çıkarak söylemek mümkündür. Fizik-nesne problemini, metafizik bağlamda feleğin hareketlerinden bağlantı kurarak oluşturduğu sayı metafiziği içerisinde her sayıya tekabül gelen harfleri barındırmaktadır. İhvân-ı Safâ'ya göre her bir gezegen belli bir sayıya tekabül eder.²¹⁴

	Satürn	Jüpiter	Mars	Güneş	Venüs	Merkür	Ay
En büyük	165	429	264	141	1151	486	525
Orta	43	Mim-he	Be-mim	Be-ta	Mim-be	Mim-ha	Lam-ta
Küçük	Ha	Ya-be	Ya-he	Ya-be	ha	Kef	Kef-he
Addâdât	Kef	Ya-be	Lam	Ya	ha	Sad-ha	Kef
Çıkış Düğümü	Ha	İniş Düğümü	Be	Toplamı	Aydın-ha		

Tablo 1: Gezegenler Ait Sayıların Anlatımı

Kaynak: İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/91-92.

Sayılar ve harfler arasında bir ilişki genellikle sembolik veya kültürel bağlamda ortaya çıkmaktadır. Sayı metafiziği sayıların özel anlamlar taşıdığı bir inanç sistemini ebced sistemi ile ilişkilendirebiliriz. İhvân-ı Safâ, astrolojiye göre burçlar kuşağındaki gezegenlerin konumunun, bir kişinin kişiliği, davranışları ve yaşamı üzerinde etkili olabileceğini vurgulamaktadır.²¹⁵ Gezegenlerin pozisyonları, bir kişinin doğum haritasında belirli özellikleri ve potansiyelleri temsil etmektedir. Ebced sisteminde olduğu gibi gezegenlerde de belirli bir düzen ve sıralama vardır. Güneş sistemimizde olduğu gibi güneşe olan uzaklıklarına göre Merkür, Venüs, Dünya, Mars, Jüpiter, Satürn, Uranüs ve Neptün olarak sıralanmaktadır.²¹⁶

Peki İhvân-ı Safâ ebced hesabını nasıl kullanmaktadır? Kullanmış olduğu sistemde gaybın bilgisine dair görüşü nedir? Bu soruları cevaplandırmak için öncelikle ebced hesabıyla gaybın bilgisini veren cifr ilmini açıklayalım. Cefr/cifr ilmi genellikle siyâya veya gizemli durumlar ile ilgili gelecekte haber veren ilim olarak tanımlanmaktadır.²¹⁷ Ebced ve cifr ilmiyle bağlantılı olan hurufilik; harflerin sembolik ve mistik düzeyde taşıdığı esrarlı anlamları vurgulamaktadır. hurufilikte her harfin, sayısının veya bir

²¹⁴ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/91-92.

²¹⁵ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/106.

²¹⁶ Daha detaylı okuma için bk. Abdullah Zorbacı, *İhvân-ı Safâ Risâlelerinde Gök Cisimlerinin İnsan Üzerindeki Etkileri* (Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 75-92.

²¹⁷ Ramazan Yazıcı, "Bilgi Değeri Açısından Cefr ve Ebced- Harfler ve Rakamlar Metafiziği-", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2004), 77.

kombinasyonunun özel bir anlam taşıdığına inanılmaktadır.²¹⁸ Bu bağlamda bakıldığında İhvân-ı Safâ ebced ve hurufiliği özellikle feleğin hareketinin insan davranışları ve karakter yapısı üzerindeki etkileri üzerinden ilgilenmiştir. Mistik ve sembolik bir bakış açısına sahip hurufilik ile daha çok bilimsel yöntemlerle açıklanmaya çalışılan astronomi ilmi birlikte sayı temelli betimlenerek ele alınmıştır. Bu sebeple *Risâlelerde* sayı sembolizmi olarak kullanılan birçok yerde hurufiliğin etkilerini görebilmekteyiz. Özellikle kozmolojik ve metafizik konuları açıklamada hurufilik etkisi vardır.

İhvân-ı Safâ eserinde üç tür bilgiden söz etmektedir. Bunlar da duyum ve haber, duyumsama ve akıl yürütmedir.²¹⁹ Çalışmamızla bağlantılı olan ise gelecek olaylar ile ilgili olan akıl yürütmedir. Gayb bilgisinde akıl yürütmenin birçok yolları vardır. İhvân-ı Safâ buna dair bilgiyi yıldızların hareketi ve burçların konumunu hesap edilmesiyle yorumlamaktadır. Gayb bilgisi, İslam düşüncesinde geniş konu yelpazesine sahip, insanların bilgi sahibi olmadığı gizli ve gelecekteki olayları konu edinmektedir. Ahiret, kıyamet, cennet-cehennem gibi daha çok inanç temelinde ele alınsa da İhvân-ı Safâ, feleğin hareketlerinin Ay altı alemde etkisi üzerine oluşan olayları yaşamadan önce bilmeyi de gayb bilgisi içerisinde ele almaktadır. Peki gaybın bilgisi mümkün müdür? İhvân-ı Safâ bu noktada henüz meydana gelmemiş durumların bilgisinin sadece belirli herkesle paylaşılması, belirli bir anlayış ve yetkinliğin olmasını gerekli kılmaktadır.²²⁰ İhvân-ı Safâ gaybın bilgisiyle, astroloji hükümlerinin yorumlanması şeklinde ele almaktadır. Düşünürlerin gayb bilgisini arayışındaki amaçları, öz benliklerini iyileştirmek, ulaştıkları bilgiyi daha yüksek bir entelektüel seviyeye taşımak ve asıl olan ise Tanrı'ya ulaşma gayretinde olmaktır.²²¹

“Astronomi bilgisinin diğer bir özelliği ise şudur: İnsanlar henüz gerçekleşmemiş olaylar hakkında haberdar olurlar ise Allah'a dua edip yalvarırlar, tövbe edip bağışlanmalarını ister, namaz kılar, oruç tutar, kurban keserler. Böylelikle de korktukları şeyi uzaklaştırmayı ve endişelendikleri şeyi bertaraf ederek ortadan kaldırmayı sadece Allah'tan yardım isteyerek yapabilirler.”²²²

²¹⁸ Birgül Bozkurt, “Harf Gizemi ve Sembolizmi Bağlamında İhvan-ı Safa’da Hurufiliğin İmkânı”, 275-293.

²¹⁹ İhvan-ı Safa, *İhvan-ı Safa Risâleleri*, 1/108.; İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 3/99-100.

²²⁰ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/109.

²²¹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/108-110.

²²² İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/110.

İhvân-ı Safâ gayb bilgisinin olumlu tesirine değinmiştir. Fakat insanların gelecekteki belirsizlikleri bilmesi iyi bir hal gibi görünse de kaygı ve endişe duygusu daha yoğun olacaktır. Her ne kadar dua etmek onları içsel bir sığınma noktası ve güven ihtiyacının bir yansıması da olsa belirsizliğe dair kaygı ruhsal bozukluklara sebebiyet verebilir. Bu noktada kötülük probleminin meydana gelmesi kaçınılmaz olacaktır. Çünkü gayb bilgisiyle ilgili kaygı, insanın bilinmezlik karşısında hissettiği doğal bir endişe halidir. Gayb ile ilgili bilgi kişiyi tanrının iç ve dış dünyamıza yönelik işaretlerinin bilgisi olarak ifade etmek mümkündür. Bu işaretler üzerine düşünmek kişideki kaygı halini arttırmaktadır. İhvân-ı Safâ bu kaygıları gidermenin yolunu tevekkül, sabır ve dua ile olduğunu söylemektedir.²²³

²²³ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1/245.

SONUÇ

10. yüzyılda siyasi olarak karışıklıkların yoğun olduğu fakat beraberinde entelektüel gelişimlerin de yoğun bir şekilde sürdürüldüğü dönemde yaşayan İhvân-ı Safâ, Basra'da ortaya çıkmış. Belli bir grup ile bir araya gelerek yazmış oldukları *Resâilü İhvân-ı Safâ* eserinin içerik ve yöntem bakımından günümüzde de birçok alanda tezahürlerini görebilmekteyiz. Sabitesi matematik olan düşünce sistemini temellendirirken matematiğe konu bağlamında oldukça yer veren İhvân-ı Safâ, ontolojik, epistemolojik ve kozmolojik düşüncelerinde tutarlı ve ölçülü bir tavır sergilemiştir. Kendisinden önceki birçok birikimi kullanarak oluşturduğu düşünce sistemiyle İhvân-ı Safâ, felsefi meseleleri izah etmeye çalışmıştır. Metafiziğe dair konuların daha iyi anlaşılmasını sağlamak için tedrici bir yöntem izlemiştir. Bu sebeple soyut varlıkların öğrenilebilmesini kolaylaştırmak için Felsefi ilimlere kıyasa dayalı ve kanıta ihtiyaç duymayan matematikle başlamıştır.

İnsan tarih boyunca dünyanın sırlarını ve sınırlarını çözmeye yönelik merakını sürdürmeyi, her dönemde varlığını araştırmayı amaç edinmiştir. Varlık problemi ve insanın kendini arayış yolları, zaman içerisinde farklı dönemlerde değişken sorunlara çeşitli metotlar ile cevap vermiştir. Evrenin kökenine dair ilk düşüncelerde yani *arkhe* sorununu ele alırken somut şeylere dayandırma eğiliminde olunmuştur. Ancak zamanla bu düşünce paradigmasının değişerek soyut kavramların özellikle matematik ve metafizik alanda önemli hale gelmiştir. İhvân-ı Safâ, çok yönlü bir bilgi yaklaşımı benimsemiş ve mantık, müzik ve astronomi gibi farklı disiplinleri bir araya getirerek bütünsel bir anlayış geliştirmiştir. İnsanlar evrensel bir dil ile günlük yaşantılarını daha etkili ve verimli hale getirmek için çözüm geliştirmişlerdir. Matematiksel dil ve kavramlar, evrenin yapısını ve işleyişini anlamada kullanılan evrensel, kesin ve mantıklı bir araç olarak kullanılmıştır. Diğer ilimlerin temeli olan geometri ve aritmetik ilmi ile varlığa dair tür, cins, ayırım ve özelliklerin açıklamasını yapmayı amaç edinmişlerdir. Bu noktada İhvân-ı Safâ'yı kararlı ve sıkı bir biçimde Pythagoras, Platon ve Aristoteles'in öğretilerine bağlı bir topluluk olarak değerlendirmek mümkündür. Onlar, ontoloji ve kozmoloji arasındaki ilişkiyi sayı temelli açıklamaya çalışmıştır. İhvân-ı Safâ'ya göre Tanrı *Bir*'dir ve ondan meydana gelen çokluklar vardır. İnsan nefsi de bu çoklukların bir araya gelmesiyle oluşmuş varlıktır. Çokluklar arasındaki uyum, bize Ay üstü âlemin yansımasını sunmaktadır.

İhvân-ı Safâ hareket ve zaman kavramlarını izah etmede, matematik ve fizik ilişkisini kullanmıştır. Matematikte nesnelerin konumları ve değişimleri sayısal olarak ifade etmek

için sayıların oranlarından yararlanmışlardır. *Risâlelerde* bu oranlar sayı sembolizmi ile oluşturulmuştur. Sayı sembolizmi, ona atfedilen özellikler veya kültürel anlamlar aracılığıyla anlaşılabilir. İhvân-ı Safâ, sayı sembolizmini kullandığı kadar matematiksel nesneleri açıklarken özellikle de astronomi alanında matematik felsefesini de kullanmıştır. Matematiksel nesnelerin varlığı; feleğin hareketi, devir hızı ve değişim üzerinden ele alınmıştır. Ay üstü alemde meydana gelen hareket, zaman ve değişim uyumu, oranlı ve düzenlidir. Bu düzen, uyum ve oran sebebiyle araştırmamızın konusu kapsamındadır. Matematik ve müziğin yapısal benzerlikleri ve kavramsal paralellikleri vardır. Matematiksel oranlar, müzikteki harmoni ve uyumlu ritimlerin oluşumunda etkili olmuştur. İhvân-ı Safâ, müziğin ahlak üzerindeki etkisi uyum ve oranlar üzerinden açıklamıştır. Oranlar arasındaki uyum ne kadar üstünse kişide bıraktığı etki de aynı oranda kendini duygular üzerinde göstermiştir.

Çalışmamızda ele aldığımız sorular çerçevesinde baktığımızda İhvân-ı Safâ'nın, insanın gücü ölçüsünde Tanrı'ya benzeme çabası, sayılar ile oluşturduğu yöntem ile nihai gayeye ulaşmaktır. En üstün olan Tanrı'ya yaklaşmak için nefsin eğitimi hususu önem arz etmektedir. İhvân-ı Safâ ahlâkı; nefsin bir hali olarak tanımlamaktadır. Daha sonra İhvân-ı Safâ nefsanî güçleri, Platoncu bir ahlâk sistemi ile aynı doğrultuda ele almaktadır. Üç tür nefsanî güçten bahsetmektedir: Şehvet, öfke ve akıl gücü. İlk olarak arzu ve isteklerden oluşan şehvet gücü, insanın orta yoldan uzaklaşıp aşırılığa kaçtığı öfke gücü ve bu iki güç arasında dengeyi kuran akıl gücünü açıklamaktadır. *Risâlelerde* ahlâkın, bu üç güçten meydana geldiğin ele alınmaktadır. Bu güçlerin bazılarının hem insan da hem hayvanda ortak olduğunu dile getirmektedir. Böyle bir üçlü tasnifin oluşturulmasında temel etken güçlerin birbirinden bağımsız olarak ele alınmadan, insanın ahlâkının bu üç güçten meydana gelmesinden kaynaklıdır.

Çalışmamızın astronomi kısmında ise göksel cisimler arasındaki hareket ve oluşumdan meydana gelen olayların insanın karakteri üzerinde etkili olduğunu izah etmeye çalıştık. Evrenin yapısını anlamak için matematik ve astronomi birlikte kullanılan disiplinlerdir. Felsefeyi insanın gücü ölçüsünde Tanrıya benzeme çabasını anlamlı kılmak için ay üstü alemin bilgisine ulaşmak olarak tanımlayan İhvân-ı Safâ, gaye ve nizam deliline somut izahlarda bulunmuştur. Matematikle astronomide gözlemlenen fenomenleri açıklamak için kullanırız. Ebced hesabıyla da matematiksel olarak açıklanan fenomenlerle geleceğe dair olayların tahmin edilmesi sağlanmıştır. Bu durumda gezegenlerin hareketi bize bu

bilgileri sağlamda bir araç iken matematik ise bu bilgiyi açıklama da araç niteliğindedir. Eğer ki feleğin zaman diliminde en üstün oran varsa Ay altı âlemdeki yansıması da uyum ve düzen içerisinde olur. Zira bu uyum orantısız ise Ay altı âlemde beden ve mizacın durumu da orantısız olmaktadır.

Matematik ve felsefe, farklı metotları olan fakat düşüncenin evrenselliği açısından ortak olan disiplinlerdir. Araştırmacılar, İhvân-ı Safâ'nın kullanmış olduğu yöntemi özellikle 19.yy. ve sonrası dönemlerde sayılar ile varlık arasındaki ilişkiyi zaman felsefesi, zihin felsefesi ve veri-bilişim sistemleri ile çalışmalarında daha etkin kullandıklarını görmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Alkan, Talat. *Schopenhauer'in İrade Felsefesi ve Müzik Metafiziği*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. 2009.
- Alsancak, Eyüp. "İhvân-ı Safâ'nın Matematik Felsefesinin İmkânı ve Boyutları". *Temaşâ Felsefe Dergisi*, sayı 16 (Aralık 2021). 171-191.
- Alsancak, Eyüp. *İhvân-ı Safâ'nın Matematik Felsefesi*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi. 2021.
- Alsancak, Eyüp. "Matematiksel Nesne Olarak Sayı Kavramı ve Felsefi Uzanımları". *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/46 (2022). 177-184.
- Aristoteles. *Organon Topikler*. çev. Hamdi Ragıp Atademir. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi Yayınları, 1989.
- Aristoteles. *İkinci Çözümlemeler*. çev. Ali Houshiary. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, 2005.
- Aristoteles. *Nikomakhos'a Etik*. çev. Saffet Babür. Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 22. Baskı, 2007.
- Aristoteles. *İkinci Analitikler*. çev. Hamdi Ragıp Atademir. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951.
- Aristoteles. *Metafizik*. çev. Ahmet Arslan. Ankara: Divan Yayınları, 1996.
- Arslan, Ahmet. *İlk Çağ Felsefe Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Arslan, Ahmet. *Felsefeye Giriş*. Ankara: Adres Yayınları, 2015.
- Aslan Seyhan, İrem. "Antik Mısır'dan Orta Çağ İslam Dünyası'na Kısa Matematik Tarihi". *Üniversite Araştırmaları Dergisi* 4/Özel Sayı (Aralık, 2021). 59-70.
- Asimov, Isaac. *Zamandan Kaçış*. çev. Gönül Suveren. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1984.
- Asimov, Isaac. *Bilim ve Buluşlar Tarihi*. çev. Elif Topçugil. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, 2019.
- Aygören, Süha. *İhvân-ı Safâ Risâlelerinde Nedensellik*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. 2019.
- Bayar Bravo, Işıl. "Antikçağ'da Varlık ve Bilgi Problemleri Üstüne". *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 12/4. 2007.
- Bayraktar, Mehmet. *İslam Felsefesine Giriş*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.

- Bilgin, Önder. *İbn Sina'nın Mizaç Teorisi Sadece Fizyolojik Bir Sorun mudur? Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12 (2019), 580-599.
- Bircan, Hasan Hüseyin. *İslâm Felsefesinde Mutluluk*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2001.
- Boyer, Carl B. *Matematiğin Tarihi*. çev. Saadet Bağcacı. İstanbul: Doruk Yayınları, 2015.
- Bozkurt, Birgül. "Harf Gizemi ve Sembolizmi Bağlamında İhvan-ı Safa'da Hurufiliğin İmkânı". *Turkish Studies Dergisi* 13/2 (2018), 275-293.
- Bozkurt, Ömer. *İhvân-ı Safâ'da Aritmetik, Geometri ve Felsefe İlişkileri. Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 18 (2012), 123-152.
- Celluci, Carlo. "Matematik Felsefesi: Yeni Bir Başlangıç Yapmak". çev. Beno Kuryel. *Felsefelogos* 49 (2013), 73-97.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefenin Kısa Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 2. Baskı, 2016.
- Cevizci, Ahmet. *Platon. Fikir Mimarları Dizisi*. 10. İstanbul: Say Yayınlar, 1. Baskı, 2014.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2013.
- Churchland, Patricia Smith. *Nörofelsefe*. çev. Özge Yılmaz. İstanbul: Alfa Yayınları, 2019.
- Corbin, Henry. *İslâm Felsefesi Tarihi: Başlangıçtan İbn Rüşd'ün Ölümüne*. çev. Hüseyin Hatemî. İstanbul: İletişim Yayınları, 9. Baskı, 2013.
- Cornford, Francis M. *Platon'un Bilgi Kuramı*. çev. Ahmet Cevizci. Ankara: Gündoğan Yayınları, 2. Baskı, 1989.
- Cornford, Francis Macdonald. *Platon'un Kozmolojisi*. çev. Özgüç Orhan. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2. Baskı, 2022.
- Cornford, Francis Macdonald. *Platon'un Epistemolojisi*. çev. Ahmet Cevizci. İstanbul: Albaraka Yayınlar, 2. Baskı, 2022.
- Coşar, Hakan - Akkanat, Hasan. "İlk İlkelerin Kaynağı Nedir?". *Felsefe Dünyası Dergisi* 66 (2017), 20-57.
- Çelik, Kadir. *İslam Düşünce Tarihinde İlimler Tasnifi ve Sebepleri*. Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çetinkaya, Bayram Ali. *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Sayıların Gizemi Üzerine Bir Çözüm Denemesi*. *Felsefe Dünyası* 37 (2003), 87-120.
- Çetinkaya, Bayram Ali. *İhvân-ı Safâ'nın Dini ve İdeolojik Söylemi*. Ankara: Elis Yayınları, 2003.
- Çetinkaya, Bayram Ali. *İslam Felsefesi Tarihi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.

- Çetinkaya, Yalçın. *İhvân-ı Safâ'da Müzik Düşüncesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Baskı, 2014.
- Çitil, Ahmet Ayhan. *Matematik ve Metafizik*. İstanbul: Alfa Yayınları, 1. Baskı, 2012.
- Çitil, Ahmet Ayhan. *Bir, Çok ve Sonsuzluk*. *Sabah Ülkesi Dergisi* 51 (2017), 24-28.
- Eco, Umberto (ed.). *Antik Yunan*. çev. Leyla Tonguç Basmacı. İstanbul: Alfa Yayınları, 3. Baskı, 2019.
- Erdoğan, Abdulkadir. "Matematiksel Nesneler, Sorunlu Şeyler!". *Necatibey Eğitim Fakültesi Elektronik Fen ve Matematik Eğitimi Dergisi* 1/3 (Haziran 2009). 156-173.
- Fahri, Macit. *İslam Felsefesi Tarihi*. çev. Kasım Turhan. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 2000.
- Fârâbî. *İhsâu'l-ulûm*. çev. Ahmet Ateş. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Fârâbî. *İlimlerin Sayımı*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019.
- Grimal, Pierre. *Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma*. çev. Sevgi Tamgüç. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2012.
- Gür, Bekir S. (ed.). *Matematik Felsefesi*. Ankara: Kadim Yayınları, 2004.
- İbn Miskeveyh. *Tehzibu'l Ahlâk ve Tathiru'l A'rak*. çev. Abdülkadir Şener vd.. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017.
- İhvân-ı Safâ. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. Ed. Abdullah Kahraman. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, cilt 1 2012.
- İhvân-ı Safâ. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. Ed. Abdullah Kahraman. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, cilt 2, 2013.
- İhvân-ı Safâ. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. Ed. Abdullah Kahraman. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, cilt 3, 2014.
- İhvân-ı Safâ. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. Ed. Abdullah Kahraman. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, cilt 4, 2014.
- İhvân-ı Safâ. *Er-Risâletü'l-câmia* '. Thk. Ârif Tâmir. Beyrût: Menşûrât-ı uveydât, 1995.
- İhvân-ı Safâ. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. çev. Komisyon. 5 Cilt. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- İhvân-ı Safâ. *Resâilü İhvânu's-safâ' ve hullanü'l-vefâ* '. Thk. Ârif Tâmir. 4 Cilt. Beyrût: Menşûrât-ı uveydât, 1995.
- İhvân-ı Safâ. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017.

- İhvân-ı Safâ. *Resâilü İhvânü's-safâ' ve hullanü'l-vefâ'*. Thk. Ârif Tâmir. Beyrut: Menşûrât-ı uveydât, 1995.
- İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risâleleri 1 ve 3*, çev. Ali Durusoy vdğr. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2.baskı, 2017).
- İmre, Erdi. *Altın Oranın Güzellik Algısına Etkisi*. Edirne: Trakya Üniversitesi, Doktora Tezi. 2022.
- İsababayeve, Ayna. *Antik Yunan Müzik Felsefesinde Ethos Kavramı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Doktora Tezi, Şubat 2013.
- İspirli, Serhan Alkan. “Türk Edebiyatında Tarih Düşürme Geleneği”. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 1/14 (2000). 79-89.
- Kar, Erman. “Aristoteles ve Platon’un Bilim Sınıflaması Üzerine”. *Siirt Üniversitesi Fikriyat Dergisi* 1/2 (2021),183-192.
- Kart, Berfin. “Aristoteles ve heidegger’in Sanat Kuramlarında “Poiesis” ve “Phronesis””. *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2015), 77-88.
- Kaya, Cüneyt. *İslam Felsefesi: Tarih ve Problemler*. Ankara: İsam Yayınları. 2017.
- Kaya, Emrah. “Reason and Rationality in the Epistles of Ikhwân al-Safâ”. *İlted: İlahiyat Tetkikleri Dergisi / Journal of İlahiyat Researches* 52/2 (2019), 155-172.
- Kaya, İlhami. “Monochord Tel Bölünmeleri ile Armonikler Arasındaki Bağlantı”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 61/16 (2017), 636-646.
- Kaya, Cüneyt(ed.). *İslam Felsefesi: Tarih ve Problemler*. Ankara: İsam Yayınları, 2017.
- Kaya, Mahmut (ed.). *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*. İstanbul: Klasik yayınları, 2003.
- Keleş vd., Saliha. “İslam Mantıkçılarına Göre Hulfi Kıyasın Bilgi Değeri ve Denetlenmesi”. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 16 (2013), 41-62.
- Kılıç, Muhammed Fatih. “İhvân-ı Safâ’da Sanatın Ahlâki Boyutları: Müzik Üzerine Bir İnceleme”. *Bilimname Dergisi* 36 (2018), 63-90.
- Kindi. *Felsefi Risâleler Üzerine: Aristoteles’in Kitaplarının Sayısı Üzerine*. çev. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2002.
- Koçhan, Metin. *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Varlık-Matematik İlişkisi*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Kuşçu, Egemen Seyfettin. *Hafıza ve Çağrışımla-Hatırlama Üzerine*. *Kutadgubilig Felsefe ve Bilim Araştırmaları Dergisi* 34 (2017), 397-420.

- Meçin, Mahmut. “İhvân-ı Safâ’da Bilgi, Bilim ve İlimlerin Sınıflandırılması”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2014), 427-458.
- Mutlu, Barış. “Platon’da ve Platon Öncesi Metinlerde Mimesis”. *Art-Sanat Dergisi* 8 (2017), 9-34.
- Mutluel, Osman. “İslam Felsefesinde ‘Bir’ Kavramı”. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 2 (2011), 43-54 .
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*. çev. Nazife Şişman. İstanbul: İnsan Yayınları, 1985.
- Olguner, Fahrettin. *Batı ve İslam Dünyasında Platon’un Timaios’u*. Ankara: Aktif Düşünce Yayınları. 2019.
- Onay, Hamdi. “İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tekâmül Nazariyesi”. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2021), 283-303.
- Ökdem, Sümeýra. *Karşılaştırmalı Olarak İhvân-ı Safâ ve İsmâîlîler’de Nübüvvet ve Vahiy*. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Platon. *Devlet*. çev. Sabahattin Eyüboğlu- M. Ali Cimcoz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 40. Baskı, 2020.
- Platon. *Devlet*. çev. Sabahattin Eyüboğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017.
- Platon. *Theaitetos*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2. Baskı, 2018.
- Platon. *Timaios*. çev. Erol Güney-Lütfi Ay. Ankara: Cumhuriyet Yayınevi, 2001.
- Platon *Timaios*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2. Baskı, 2018.
- Priest, Stephen. *Zihin Üzerine Teoriler*. çev. Ayhan Dereko. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Reçber, M. Sait. Plotinus: “Tanrı’nın Birliği ve Basitliği Üzerine”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (Ankara 2010), 59-78.
- Ross, David. *Aristoteles*. çev. Ahmet Arslan. Ankara: Kabalcı Yayınları, 2. Baskı, 2017.
- Russell, Bertrand. *Batı Felsefesi Tarihi*. çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Alfa Yayınları, 2023.
- Searle, John R.. *Bilincin Gizemi*. çev. İlknur Karagöz İçyüz. İstanbul: Küre Yayınları, 1. Baskı, 2018.
- Şeker, Mehmet. “İslam’da Astronomi ve Rasathaneler”. *Diyanet Dergisi* 18/4 (1979), 243-248.
- Tarhan, Diler Ezgi. “Pythagoras Felsefesinde Müzik ve Matematik İlişkisi Üzerine”. *Felsefi Düşün Akademik Felsefe Dergisi* 15 (Ekim 2020), 203-224.

- Taslaman, Osman Caner- Oktav, Cenker. “Felsefe Tarihinde Zaman Düşünceleri”. *Kader Dergisi* 15/3 (2017), 718-742.
- Taş, İsmail. *İhvân-ı Safâ’da Felsefe ve Din Münasebeti*. Konya: Palet Yayınları, 2012.
- Taylan, Necip. *Ana hatlarıyla İslam Felsefesi*. İstanbul: Ensar Yayınları. 2022.
- Tekkanat, Nihal. *Altın Oran’ın Kaynakları ve Sanat’a Yansıması*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Tevhidi, Ebû Hayyan. “el-imta ve’l muanese”. çev. Mahmut Kaya. *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Topakkaya, Arslan. “Zaman Kavramı Bağlamında Platon-Aristoteles Karşılaştırması”. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 13 (2012), 219-232.
- Turgut, Ali Kürşat. “Ebu Hayyan el-Tevhidi’nin İlimler Tasviri: Risale fi’l-ulum”. *Diyanet İlmi Dergisi* 55/2 (2019), 525-551.
- Tusî, Nasiruddin. *Ahlâki Nasırı*. çev. Anar Gafarov- Zaur Şükürov. İstanbul: Litera yayıncılık. 2013.
- Tutgun Ünal, Aylin. “Youtube Kullanıcısı Z Kuşağının Sosyal Medya Kullanım Alışkanlıkları ve Tercihlerinin İncelenmesi”. *Opus Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 15/22 (2020). 1289-1319.
- Türker, Ömer. “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 3/22 (2011), 533-556.
- Ural, Şafak. *Aristotelesçi Mantık Anlayışı*. Felsefe Dünyası Dergisi. Sayı 65, 2017.
- Uyanık, Mevlüt- Akyol, Aygün. *İslam Felsefesi Teşekkül Dönemi: Kindi, Farabi, İbni Sina*. Ankara: Elis Yayınları. 2017.
- Uyanık, Mevlüt- Akyol, Aygün. *İslam Felsefesi Tenkid Dönemi*. Ankara: Elis Yayınları. 2018.
- Uysal, Enver. *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı ve Âlem*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998.
- Vural, Timur - Açıkgöz, Özge. “Adana İlinde Yaşayan Z kuşağının Müzikal Beğenileri”. *Eurasian Journal of Music and Dance Dergisi* 17 (2020), 129-158.
- Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi*. çev. H. Vehbi Eralp. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1. Baskı, Şubat 2015.
- Yakıt, İsmail. *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Bilgi Problemi*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1992.

Yazecek, Ramazan. “Bilgi Değeri Açısından Cefr ve Ebced- Harfler ve Rakamlar Metafiziği-”. *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2004), 75-114.

Yılmaz Erten, Safiye. “İslam Dünyasında İlimlerin Tasnifi Eserlerinde Matematikin Konumu”. *Erdem Dergisi* 1/77 (2019), 23-44.

Yumak, Sümeysa. *İhvân-ı Safâ Düşüncesinde Felsefe- Matematik İlişkisi Bağlamında Yapay Zekâ*. Adana 2. Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Kongresi: Tam Metin Kitabı. Ed. Dr. Ahmet Kardaşlar. 403-410. Adana: İNBAK Publications, 2020.

Zorbacı, Abdullah. *İhvân-ı Safâ Risâlelerinde Gök Cisimlerinin İnsan zerindeki Etkileri* Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Sümeyra YUMAK KAYA	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Fakülte	İlahiyat Fakültesi
Bölümü	Felsefe ve Din Bilimleri
Makale ve Bildiriler	
1. Yumak, Sümeyra. “İhvân-ı Safâ Düşüncesinde Felsefe- Matematik İlişkisi Bağlamında Yapay Zekâ”. Adana 2. Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Kongresi: Tam Metin Kitabı. Ed. Dr. Ahmet Kardaşlar. 403-410. Adana: İNBAK Publications, 2020.	